

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

169. SZ.

A

MAGYARORSZÁGI BRONZKOR
KRONOLÓGIÁJÁRÓL

ÍRTA

MOZSOLICS AMÁLIA

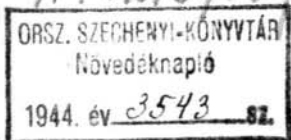

KOLOZSVÁR, 1943

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

11.213/169

Felelős kiadó: Dr. Szabó T. Attila

A magyarországi bronzkor kronológiájáról.

A szakemberek közül valószínűleg többen felteszik azt a kérdést, hogy mi indított e dolgozat megírására. Egyszerűen az, hogy a különböző kronológiai rendszerek között ma a kiút szinte átláthatatlan, és ezért, ha a további célkitűzéseket tisztázni akarjuk, elengedhetetlen egy ilyen visszapillantás.

Tanulmányaim közben sokszor foglalkoztam kronológiai kérdésekkel. Be kellett azonban látnom, hogy egyik rendszer sem felel meg a kitűzött célnak és csak nagyobb zűrzavart idézünk elő, ha ezekhez igazodunk. E dolgozatban igyekeztem bemutatni a rendszerek hiányait és előnyeit is és a levonható tanulság az, hogy az eddig ismert kronológiai rendszereknek csak mint előtanulmányoknak lehet jelentőséget tulajdonítani.

Felvetődik az a kérdés, különösen a kronológiai rendszerekkel kapcsolatban, hogy az a tudományág, amellyel foglalkozunk, ősrégészet-, őskortudomány-, vagy őstörténelem-e. A felelet már a tudományos célkitűzéseket is magában foglalja.

Az ősrégészet az őskor emberének csupán tárgyi emlékeivel foglalkozik. Az őskortudomány fogalmát *Gallus Sándor* fogalmazta meg (Sziget I (1935), 44—53. l.). *Hillebrand Jenő* viszont a prehistoriát oda akarja fejleszteni, „ahová természetének helyes felismerése mellett fejlődnie kell: a „történet előtti“ időknek történetírásává“.

Az őstörténelem egyik követelménye az összes segédtudományok eredményeinek messzemenő figyelembevétel; így a szintézis célja az oknyomozás is, amennyiben a tények mikéntjébe és miértjébe akar hatolni. Kronológiai rendszernek csak akkor van jogosultsága, ha őstörténelemmel akarunk foglalkozni; jelenti ez azonban kölcsönösen azt is, hogy egy kronológiai rendszer csak történelmi tényeken épülhet fel.

Egyes részletkérdésekben is kerestem a megoldást, azonban nem ragaszkodom idevonatkozó eredményeim véglegességéhez. Újabb ásatások újabb szempontokat eredményezhetnek és a jelenlegi álláspont túlhaladottnak bizonyulhat.

Szükségszerű, hogy ismerjük az őstörténelem célkitűzéseit, ha a történelem előtti idők történetírásává akarjuk fejleszteni. Kell, hogy e célkitűzések irányítsák a kutatás minden mozzanatát, nehogy a kronológiai munkák továbbra is a véletlenül felbukkanó adatok összegezése, intuitív felismerés és félreismerés eredménye legyen.

I.

A magyarországi bronzkor kronológiai rendszerei módszertani szempontból különböző irányokat képviselnek; a további célkitűzések megjelölésekor elengedhetetlen a visszapillantás.

Az eddigi kronológiai rendszerek nem vették figyelembe az őskori anyag történelmi hátterét, hanem a bronztárgyak, később a kerámia révén tanulmányozandó divatot és stílusirányzatokat igyekeztek időrend szerint csoportosítani. Jellemző általában, hogy azok a kutatók, akik kronológiai kérdésekkel foglalkoztak, majdnem kivétel nélkül egyoldalúan választották ki az anyagot, és így majdnem minden egyes rendszer csak egyes tárgycsoportokra vonatkozik. Így előadódott az a helyzet, hogy egyes rendszerek szerint csak a bronz tárgyakat, más rendszerek szerint csak a kerámiát lehet keltezni.¹

Amint látni fogjuk, kronológiai kísérletekhez sok minden alkalmasnak mutatkozott. A rendszerek alapjait akarjuk ismertetni és a kiaknázható eredményekre akarjuk a figyelmet fölhívni.

A kronológiai rendszerezések alapjául eleinte csak a fémtárgyakat tekintették. Az első kronológiai áttekintés kőkorról, bronzkorról és vas-korról beszél. Ez valahogyan magától adódott, hisz az első kutatók (ezek kezdetben inkább gyűjtők voltak), mikor az anyagot rendszerbe akarták foglalni, azaz tudományos vizsgálódás tárgyává tenni, csak a kő, bronz és vas tárgyakat tekinthették kronológiai alapnak. Amikor a múlt század elején megindult az őskorkutatás, a kerámiát és a csonttárgyakat nem vették figyelembe és még a mai értelemben vett rendszeres ásatásokról beszélni nem is lehet. Ha áttekintjük a magyarországi őskorra vonatkozó legrégibb irodalmat, — itt elsősorban Pulszky és Hampel munkáira utalok — mindenütt a kő, réz vagy bronz tárgyak tipológiai rendszerezése van az érdeklődés előterében. Csakhamar találkozunk azonban kronológiai érdeklődésű munkákkal is.

1. *Pulszky Ferenc* nagyon korán felismerte, hogy Magyarországon a bronzkort a rézkor előzte meg.² Érvéle, hogy miért beszél külön rézkorról, ma is teljes mértékben helytálló: „En examinant attentivement les types du cuivre, nous trouvons que quelques-uns d'entre eux se rattachent directement aux types de la pierre polie trouée; cependant comme on l'a souvent observé, il n'y a aucune transition entre les types de l'âge de la pierre et ceux du bronze. C'est justement cette lacune dans l'histoire de la civilisation primitive, qui est comblé par les types de l'âge du cuivre.“ Az 1876-ban megtartott kongresszuson több kutatónak az volt a véleménye, hogy a rézkor nem tekinthető egy külön periódusnak, hanem a réztárgyak

¹ Hillebrand Jenő: *Prehistoria és etnológia*. Arch.Ért. XLIV (1930), 211—3. E munkából különösen a következő mondatra hívom fel a figyelmet: „Csak a modern etnológia módszereinek és eredményeinek szem előtt tartása mellett lesz lehetséges a prehistoriát oda fejleszteni, ahová természetének helyes felismerése mellett fejlődnie kell: a „történet előtti“ időknek történetírásává.“

² Pulszky: *L'âge du cuivre en Hongrie*. Compte-rendu de la huitième session à Budapest, 1876 (Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique). Budapest, 1877, 220—33. — L. Pulszky: *Magyarország archaeologia*. I. k. 1897, 49—127

előfordulása avval magyarázható, hogy hiányzott az ón. Pulszky erre az ellenvetésre a következőképen válaszolt: „Mais si un manque temporaire de l'étain pouvait expliquer ces objets de cuivre dans l'âge du bronze, les types devrait être les mêmes que ceux du bronze, tandis que les types du cuivre différent tous de ceux des objets de bronze.“

A rézkorra vonatkozó alapvető munkákat *Pulszky Ferencnek* és *Hillebrand Jenőnek* köszönjük.³ Pulszky a rézkori kerámiát nem ismerte. Hillebrand ásatásai és kutatásai sok tekintetben igazolták Pulszky megállapításait. Az újabb kutatók, *Tompa Ferenc* és *Patay Pál*, részletkérdéseket dolgoztak ki.⁴

2. Inkább mint érdekességet említjük meg Undset Ingwald tipológiai munkáját a magyar bronzkorról. A kincsleleteket csoportosítja és ismerteti a különböző típusú magyarországi fibulákat és kardokat. Munkájában több helyen találunk kronológiai utalásokat, azonban kronológiai rendszert nem dolgozott ki: „Je m'abstiens encore ici d'essayer de gagner des dates chronologiques tant pour l'âge de bronze hongrois que pour celui du Nord.“⁵

3. *Hampel József* az őskorra vonatkozó munkáiban a kronológiai kérdéseket nem helyezte előtérbe, inkább a típusok rendszerezésére törekedett. A kerámiát alig ismeri, inkább csak a bronz tárgyakat csoportosítja.⁶ Munkájának első fejezetében még azt bizonyítja, hogy a hármas felosztás, — kő-, bronz- és vaskor, — helyes. Összefoglalása így hangzik: „Magyarországon is joggal szólunk bronzkorról.“⁷ Kronológiai fejtegetéseit a következőkben foglalja össze: „A külföldi analógiák és összes hazai megfigyeléseink bennünket tehát ez idő szerint csak arra látszanak följogosítani, hogy régióinkban egyelőre három korszakot tételezzünk fel. Egyik a kezdet, másik a virágzás, harmadik a hanyatlás korszaka.“⁸ A bronzkori anyagot nem osztályozta korszakok szerint. Csak azt jegyzi meg, hogy a harmadik korszakban feltűnnek Magyarországon „déli szomszédainktól“ szerzett iparcikkek, „kik már az ú. n. hallstatti korban élnek“.⁹

Amint látjuk, az említett szerzők mind a bronz tárgyak alapján akartak a kronológiai rendszerzéshez eljutni. Ennek a irányynak tetőpontját *Reinecke Pál* kronológiai dolgozata jelenti, bár azóta is jelentek meg különböző szakfolyóiratok hasábjain kronológiai dolgozatok, amelyek majdnem kizárólag a bronz tárgyak alapján kelteznek. Ezt az irányt képviselő kutatók azonban vagy *Reinecke* vagy *Montelius* iskolájához tartoznak, mert a két kutató kronológiáját vagy kibővítették, vagy Magyarország bronzkorára alkalmazták, mint pl. *Aberg Nils*, aki a magyar bronzkor kronológiáját *Montelius* rendszere alapján dolgozta fel.

³ Pulszky: i. m. — Hillebrand Jenő: *A pusztaiavánhiázi koravézkori temető*. ArchHung. IV, 47—50.

⁴ Tompa Ferenc: *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1926*. 24. V. 25 Bericht der Bömisch-Germanischen Kommission 1934/35. 50—61. — Patay Pál: *Koravézkori kultúrák Magyarországon*. Dissertationes Pannonicae, ser. II, no. 13. 6—25.

⁵ Undset I.: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*. Christiania, 1880. 115.

⁶ Hampel J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1896. III. k. 5—254.

⁷ I. m. 20.

⁸ I. m. 249.

⁹ I. m. 250.

4. *Reinecke Pál* első kronológiai dolgozata megírásakor (ez a magyar bronzkorral foglalkozik) még Montelius hatása alatt állott, azaz igyekezett legalább is a két rendszert összhangba hozni.¹⁰

Dolgozata abból indul ki, hogy az „egymáshoz sorolt ívekből alkotott csillagmotívum” olyan díszítő elem, amely nagyon sok magyarországi bronz tárgyon megfigyelhető és amely motívum a skandináv bronzkor IV. fokán fordul elő és „bízvást bizonyos összefüggésre, nevezetesen az idő tekintetében” enged következtetni. A magyarországi tárgyakon egyidejűleg ezen motívumokon kívül szerepelnek még az árnyékolt (vonalkázott) háromszögek sorozatai, a közös központú körök, a meanderszerű hullámos minták, a spirális díszítmények, stb. Utal a szerző arra, hogy hasonló minták a svájci cölöpépítmények leletein is gyakoriak, és mint mondja, „úgy időbeli, mint stilisztikai vonatkozásokat kell megállapítanunk”. E korba keltezi Reinecke a hajdúböszörményi, podheringi és komjátnai kardleleteket. Ide sorolja a Ronzano-Möringen-típus egy változatát és az antennás kardot is. Megelőzik ezeket a nyolcszögű, tömör és a lapos ovális markolattal ellátott kardok.

Reinecke, ha az önálló rézkor létezését nem is vitatja egészében, úgy gondolja, a feltételezett terjedelemben nem létezett.

Reinecke szerint „a magyar bronzkor vége a Kr. e. IX. századba, vagy épen a Kr. e. 900 év körüli időbe esik. E felfogás általában megegyezik a legtöbb magyar kutató véleményével is. A negyedik periódus fiatalabb része a skandináv bronzkor (Montelius) ötödik fokának felelne meg, és jellemeznék a legrégebb Villanova-jellegű behozatali áruk, az antennás és Ronzano-Möringen típusú kardok, stb.

A harmadik periódus időbelileg az újabb mykenei idővel (a III. firniszes-stílus) azonos. „Különösen a XV, XVI, XVII. század jön itt tekintetbe”. Olyan leletek is fellépnek e korban, amelyek összefüggésbe hozhatók a Földközi-tenger keleti részeinek műveltség-hagyatékával. Míg a negyedik periódus régebbi időszaka Montelius IV., e periódus Montelius III. periódusával párhuzamosítható. A második periódus megfelel Montelius II. periódusának. A bronzkor kezdetét Kr. e. 2000 elé teszi. Megjegyzi, hogy a „magyarországi bronzkor tanulmányozásának anyagát majdnem kizárólag gyűjtéletes leletek szolgáltatják; sírok igen ritkák, különösen a gazdag felszerelésűek”. Ez az állítás — sok eredményes ásatás után — már nem állja meg a helyét.

A második periódusba sorolja a szerző a felsőbalogi, rimaszombati, forrói, zentai kincsleleteket és a keszthelyi meg a szomolányi sírokat. Jellegzetes bronztárgyak: egy- vagy kétélű bronzbalták, nagy, harangalakú kartekercsek, nagy spirális koronggal ellátott karperecek, díszített „duzzadt” nyakú tűk, széles fejjel és háromszor vastagodó nyakkal, stb. A „lándzsacsúcsok teljesen hiányzanak” és a „vésők Magyarországon még ez időben is elég ritkák” Reinecke szerint. E korszakot Reinecke két részre tagolja: a fiatalabb leletek közé sorolja a rákospatotai, tőkési, ráksii és szigligeti leleteket.

¹⁰ Reinecke Pál: *Tanulmányok a magyarországi bronzkor kronológiájáról*. Arch.Ért. XIX (1899), 225—51. és 316—40.

Tompa Ferenc abszolút számadatai nagyjából megegyeznek Reinecke kronológiájával.¹¹

A bronzkor utolsó periódusa rendkívül gazdag. E perióduson belül három „phasist“ különböztet meg a szerző; mindegyiket „ó-itáliai eredetű behozatali áruk“ jellemzik. Gyűjtélkes leletek a IV. korszak első fázisából: Hajdú-Böszörmény, Podhering, Egereske, Komjátna, Zsujta, Miskolc, Madácska, Nagydém, Kér, Rinyaszentkirály, Borsók, Kaszapusztá, Oroszmező. E kor jellegzetes tárgyi hagyatékához tartoznak a „vödrök oldalsó fogantyúkkal“, üstdobalakú edények keresztalakú fülekkel. A madárdíszítést is e korba keltezi Reinecke. A duplaji kócsi keltezésére vonatkozólag még nem alakult ki ugyan egységes vélemény, de ez előtt már gyakoriak a madáralakú csörgők. Itt utalok a királyszentistváni (Veszprém m.) madáralakú csörgőkre (Veszprémi múzeum). Megemlítendő, hogy a legtöbb madárábrázolás (a zoológiai meghatározás alig lehetséges, az ábrázolt állatok leginkább kacsához hasonlítanak) a hallstattkorból származik, azonban mint már erre többek között *Childe* is utalt, a hallstattkori illír kultúrában sok olyan elem van, amely a magyarországi bronzkori kultúrával van összefüggésben.¹² Így a „legrégebb Villanova művelődés behozatali áruí“ már más megvilágításban szerepelnek; ennek nemcsak kultúra-kapcsolati, hanem kronológiai jelentősége is van. A IV. korszak régebbi fejlődési fokába Reinecke a következő gyűjtélkes leleteket sorolja: Komját, Gyermely, Velem, Kisapáti, Kurd, Tiszaszentimre, Kenderes, Kemece, Bardóc. E korba keltezi a szerző a keresztalakú kapcsokkal ellátott bronz üstöket és egyes lószerszám-részleteket. A kardok tömör markolatúak korongalakú gombbal. A kések ívelték (több ilyen példány Velemből a Szombathelyi múzeumban); gyakoriak ezek a svájci cölöpépítményekben (Pfahlbaumesser). Egykorúak a sodronytekercses fibulák (Posamentieriefibel). E kor legfiatalabb leletei közé a következőket sorolja Reinecke: Ördögösfüzes, Mártonhegy, Krasznahorka; „csak ezek jelzik a IV. korszak és e szerint az egész magyarországi bronzkor végső kiágazásait“. A IV. korszak kb. három évszázadig tartott volna: a XII. századnak mintegy közepétől a IX. század közepéig.

Reinecke tárgyalja a bronzkor egyes sírtípusait is. A régiebb bronzkorban síktemetkezés lett volna az általános (Jessehof és Gáta), a második korszakban csontvázas temetkezés sírhalmok alá (Szomolány, Keszthely, Bjelo Brdo), a harmadikban jelenne meg először a hamvasztásos temetkezés (Nagylehota) és a IV. periódus lenne az „urnatemetők virágkora“. A temetkezési szokásokról szóló fejtegetéseit avval vezeti be, hogy a „bronzkorból való magyarországi sírok feltűnően csekély száma nagyon megnehezíti, hogy összefüggő képet adjunk a magyarországi bronzkorban uralkodó temetkezési szokásokról.“ A századfordulóiig valóban alig találunk említést sírokról az irodalomban. Rendszeres ásatások alig is voltak és így Reinecke e megállapítása a kutatás akkori hiányosságán alapszik. A kerámiát sem ismerhette Reinecke. Ezért a „pannoniai“ kerámiát a harmadik periódusba keltezi; megjegyzi, „kár, hogy ezt a magyar edénycsoportot, valamint elterjedésének területét még nagyon is kevésbé tanulmányozták, akármilyen ered-

¹¹ Reinecke F.: i. m. 316—40.

¹² Childe G.: *The Danube in Prehistory*. 330.

ménnyel kecsegtet is". Bevalljuk, hogy bár az utolsó időben többen is foglalkoztak a mészbetétes kerámiával (Tompá, Patay, Mozsolics), a legtöbb vele kapcsolatban felmerült kérdés teljesen tisztázatlan. Megnehezíti többek között az anyag feldolgozását, hogy alig van jól kiásott telep és temető mészbetétes kerámiával és hogy a keltezésnél a tószegi rétegsort nem lehet alapul venni. — Említi Reinecke, hogy a bronzkor IV. periódusában az agyagművesség több helyi jellegű csoportja állapítható meg, de ezek áttekintése még nehézségekbe ütközik. E megállapítás még ma is teljes mértékben érvényes. Igaz viszont az is, hogy Reinecke IV. periódusa nem egyezik meg a mai meghatározással, de a bronzkor vége az időrend szempontjából még a legproblematisabb kérdésekhez tartozik.

Reinecke kronológiája megírásakor leginkább a kincsleletekre támaszkodott.

Ha magyarországi kronológiáját teljes egészében nem is revidálta, mégis Délnémetországra vonatkozó rendszere alapján ma is nagyon helyesen keltezhetünk egyes leletsoportokat. Idevonatkozó munkájában ugyanis nemcsak a délnémet kronológia kidolgozására törekedett, hanem egyúttal párhuzamosította rendszerét Montelius rendszerével, és egy nagyon áttekinthető táblázatot is ad.¹³ Délnémet kronológiája ma is általánosan érvényben van, sőt egyes kutatók az ő rendszerét más vidékekre is alkalmazták. Így Willvonseder nemcsak Ausztriára nézve tartja érvényesnek, hanem Reinecke kronológiája alapján magyarországi művelődés-jelenségeket is keltez.¹⁴ Willvonseder átveszi Reinecke négy periódusos beosztását: Az A periódust szintén felosztotta: A₁ és A₂. A C periódus ilyen felosztása, amilyennel a délnémet anyag alapján Reineckenél találkozunk, Ausztriában ma még nem lehetséges. Az A periódus régibb, a B, C középső, a D fiatalabb bronzkor.

Sajnos, még a délnémet anyag keltezése Reinecke rendszere alapján is nehézségekbe ütközik, mert a szerző a jellegzetes leletek képét sehol sem adja. Az A periódusba keltezi Willvonseder az aunjetitzi kultúrát, de szerinte talán még a B periódus elején is élt. Egy wilhelmsdorfi lakógödörben ugyanis aunjetitzi edényekkel egy mészbetétes edényke került felszínre; ez a szerző szerint legkorábban az A periódusba sorolható.¹⁵ A mi keltezésünk: bronzkor II, mert a leletben egy korai veszprémi típusú edényke volt. A gátai típusú edényeket szintén az A periódusba sorolja. Ezzel szemben a hainburg-teichtali temetőben egy Kisapostag II és Szekszárd I típusú edényke került elő. Így szintén csak a második periódusba keltezhető ez az anyag. Tovább menve, aligha lehet a gátai típusú kerámiát a Litzengeramikből levezetni, mert szoros kapcsolat áll fenn a legrégebb maros-vidéki bronzkori temetkezések és gátai sírok anyaga között.

Azonfelül, hogy a hainburg-teichtali sírokból több mongol jellegű ko-

¹³ P. Reinecke: *Zur Chronologie der zweiten Hälfte des Bronzealters in Süd- und Norddeutschland*. Correspondenzblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft 1902. — Az abszolút kronológiára vonatkozólag Reinecke egy másik dolgozata tartalmaz fontos megállapításokat: *Zur Chronologie des frühen Bronzealters Mitteleuropas*. Germania, XVII (1933), 11—3.

¹⁴ Willvonseder K.: *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*. Wien, 1937.

¹⁵ I. m. 22.

ponya került elő, sok olyan jelenség van, amely a legkorábbi keleti, talán steppei hagyományokat őrzi: többek között a csonteszközök sokasága. Sajnos, a magyar antropológusok még nem vizsgálták meg a maros-vidéki sírok csontváznagyát. Willvonseder nem vette a hivatkozott kapcsolatokat figyelembe, az erős keleti, sőt dunántúli hatást sem és így a L. Franz, H. Mitscha-Märheim és a saját maga által körvonalozott nyugati művelődés-tartomány termékének tartja a gátai típusú művelődés-javakat.

Oroszváron (Moson megye) Bottyán Árpád és Nemeskéri János — szóbeli közlés szerint — mongol jellegű férfikoponyát talált gátai típusú mellékletekkel. A mellette eltemetett nő más jellegű volt. Ez megegyezik a hainburg-teichtali csontanyag vizsgálatának eredményével. Ne felejtjük el, hogy már a tőköli későréz- és korabronzkori temetőben is találunk mongol jellegű koponyákat.

A badeni kultúrára vonatkozó kronológiai megállapítást később módosította Willvonseder és a legfiatalabb, a bronzkort közvetlenül megelőző kőkorba keltezi.¹⁶ A több-kevesebb északi jelleget magukon viselő kultúrák Hillebrand kronológiája szerint nálunk a rézkorban lépnek fel először, sőt ez az északi expanziós folyamat a Dunától keletre a rézkor egy előrehaladottabb korában észlelhető csak. A bronzkor kezdetén Magyarországon a badeni utóhatás alig mutatható ki, és így érdekes, hogy Veszprém I faciesben (bronzkor II) mutatkozik a legszembeötlőbbben. A Litzengeramikot az A_1 periódusba keltezi Willvonseder, szerinte a litzengeramikai és a gátai korszokok között a hasonlatosság „szembeötlő”. Viszont ez a hasonlatosság a kisapostagi anyag révén némiképpen magyarázható. Kisapostag szerinte az A_2 periódusba keltezhető. A magyarországi emlékmagyarázat az elterjedést nem igazolja. Kisapostag felváltja Badent és a harangalakú edények kultúráját, viszont néhány kisebb leletet nem tekintve, „Litzengeramik” nincsen nálunk és tulajdonképpen csak Kisapostag mondható a Dunántúl legrégebb bronzkori kultúrájának. Magyarád sem keltezhető az A periódusba, nem egy „külön” kultúra, hanem ugyanaz, mint Veszprém I, csupán lokális eltéréseket mutat fel (edények díszítése, temetkezés).

Willvonseder az egyes periódusokban más-más művelődés-tartományokat állít fel: Az A periódusban érdekes a mi szempontunkból a szudéta tartomány: az aunjetitzi kultúra; a nyugatmagyarországi: Alsó Ausztria délkeleti része és az ú. n. Burgenland. E tartomány „identikus” a gátai típus elterjedésével. A szlovák művelődés-tartomány „karakterisztikus jelensége” a magyarádi kultúra. Ezek szerint a művelődés-tartomány és egy kultúra elterjedési körzete ugyanaz.

Minden egyes periódus jellegzetes bronz tárgyait felsorolja a szerző, amelyek az egyes kultúrák elterjedési körzetének nem felelnek meg és általánosak. Az A_1 periódus jellegzetes leletei: alabárd (Stabdolch), importált háromszögű tör markolattal; A_2 : peremes balta ívelt éllel, tagolt balták, a legrégebb lándzsacsúcsok, török, azaz rövid kardok karcsú pengével, spirálvégű karperecek, stb.¹⁷ Meglep minket a pitteni tövissel ellátott dísz-

¹⁶ Willvonseder K.: *Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich*. WPZ XXIV (1937), 15—28.

¹⁷ *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 19.

bütykök keltezése: bronzkor B_1 . Willvonseder a B_1 -periódust is felosztotta és ennek kiindulópontja a tük fejének díszítése. Ez egyelőre csak Alsó-Ausztriában és Burgenlandban lehetséges. A sugáralakú díszítéssel ellátott fejű tük a B_1 , a csillagalakú motívummal díszítettek pedig a B_2 periódus emlékműanyagában fordulnak elő.¹⁸ Így a rákospalotai lelet keltezése B_1 , a rácegresi B_2 .¹⁹ A leletek tárgyai majdnem azonosak, és a különbség valóban csak a tük díszítésében mutatkozik. Hogy ilyen motívumbeli különbségek kronológiai alapul szolgálhatnak, kétségesnek látszik.

Willvonseder kronológiai fejtegetéseit típusábrákkal és részletes felsorolásokkal is kiegészítette, sőt minden egyes típus és a típusok válfajainak lelőhelyeit és a kísérő leleteket és leletkörülményeket is részletesen ismertette. Így, ha a magyarországi anyag keltezése több esetben módosításra is szorul, a munka használhatósága és a közölt adatok megbízhatósága vitán felül áll.²⁰

A B_1 korszak tulajdonképpen csak bevezetője a kifejlődött B_2 -nek, amely e periódus főrése. A sárbogárdi leletet²¹ a tük díszítése alapján a szerző szintén a B_2 periódusba keltezi, sőt átviszi ezt a statzendorfi kardleletre annak mellőzésével, hogy ez a magyar kronológia szerint hogyan keltezendő.

A csillagmotívum „hazájának“ általában Magyarországot tekintik. Willvonseder szerint B_2 -ben ferdén átfúrt fejű tük már alig fordulnak elő. Viszont a kisapostagi anyaggal ilyenek még nem lépnek fel. Így A_2 és B_1 a dunántúli bronzkor második periódusával azonosítható.²²

Így Willvonsedernek a rácegresi, rákospalotai, ráksii leletek keltezése nem egyezik a magyar kutatók kronológiájával. E leletekkel szoros összefüggésben van az Oroszi pusztai urnasír; ezt Tompa a bronzkor harmadik periódusába helyezi.²³ Az e leletben előforduló körkörös motívumú csüngők teljes mértékben megegyeznek az előbb említett leletekével. Meg kell azonban jegyezni, hogy a bronz tárgyak keltezése még hihetetlen nehézségekbe ütközik egyrészt egyes típusok hosszú élettartama miatt, másrészt mert a középbronz korban a sírok általában szegények bronzokban és így nem áll megfelelő összehasonlító anyag rendelkezésünkre. A második periódus bronzanyagát csak most kezdjük számbavenni. A sír- és kincs-, avagy gyűjteléses leletek párhuzamosítása is még mindig le nem küzdött nehézségekbe ütközik. Valószínű, hogy nem minden kincsnek nevezett lelet volt valójában az; így pl. az ismert ercsii lelet is talán sírból, vagy sírokból származik. Meg kell jegyezni, hogy a magyar típusú fokosbalták (Rákospalota, Oroszi-puszta) a legkorábbi veszprémi típusú anyaggal eddig még nem kerültek elő. Ez is óvatosságra int Willvonseder kronológiájával szemben a magyarországi bronzkorral kapcsolatban. Ausztriára nézve ilyen ké-

¹⁸ I. m. 243.

¹⁹ Hampel J.: i. m. LXXXVI. és LXXXVII. t.; CLXI. t.

²⁰ I. m. 248, 257—258, 267—268. l. 7—9. kép.

²¹ Hampel: i. m. CCXXIII. t.

²² Baracska-Nagyhalompuszta. Gallus Sándor ásátása. Az anyag a székesfehérvári múzeumban. Az urnatemető anyagában vannak ilyen tük. A kerámia még részben Kisapostag II, de főleg Veszprém I jellegű.

²³ Tompa: i. m. 34. t. 3—13.

telyek nem merülnek fel, sőt, ha majd a magyarországi bronzkor kronológiája ki lesz dolgozva, az ő rendszere nagyon értékes alapul szolgálhat a párhuzamosítás alkalmával, épen adatai megbízhatósága miatt.

Reinecke a C periodust (Délnémetország) szintén két részre osztotta, de Willvonseder Ausztriában a leletanyag alapján e felosztást nem tudja elvégezni. Abszolút számadatokat a kretai-mykenei kapcsolatok révén keres, azaz ezeken keresztül Egyiptom adja meg a pontos számokat. A mykenei sírokat Åberg és Karo 1550—1450 közötti időre keltezi és ezt a keltezést Willvonseder is átveszi. A bronzkor kezdetét — egymástól függetlenül — Reinecke és Åberg 1700 körüli időre teszi, ami Reinecke első kronológiájával szemben lényeges eltérést mutat. A mykenei aknasírok korszakában Åberg szerint a régibb bronzkor még tartott volna egy ideig. E feltevéshez a 6. aknasírban talált alabárd (Stabdolch) szolgáltatna kronológiai alapot. Hogy ez a lelet kronológiai szempontból kiaknázható-e, kétségbevonom. Először is hiányoznak az összekötő leletek, legalább az irodalomból ilyeneket egyelőre nem ismerünk. Az alabárdok Willvonseder szerint az A₁ periódusban jelentkeznek már, szóval előbb, mint Mykenében. És a további kapcsolatokat is tanulmányozni kellene. Ha az alabárd Mykenéből a Dunavölgybe eljutott, akkor valószínűleg más tárgyakról is mondhatjuk ezt. De Mykene északi művelődési kapcsolatairól eddig vajmi keveset tudunk, és ezért az abszolút számadatokkal szemben a legnagyobb óvatosság ajánlatos. Érdekes e helyen megemlíteni, hogy Tompa a füzesabonyi díszített gomb és egyes mykenei aranytárgyak díszítése között kapcsolatokat állapít meg.²⁴ Füzesabony kezdetét 1200 körüli időre teszi, és így valószínű, hogy Mykene eddigi keltezésével sem ért egyet (Åberg, Karo). Így Tompa a mykenei sírokat kb. 200 évvel fiatalabbnak kell, hogy tartsa.

Reinecke abszolút kronológiájának alapját a délnémet halomsírokban talált sötétkék üvegyöngyök képezik. A fiatalabb mykenei sírokban talált gyöngyök is ilyen színűek. Ezek szerint a középbronzkor kezdete a XV. század volt.

Willvonseder a következő számadatokat adja:²⁵ Bronzkor B:1500-tól vagy 1450-től 1250-ig. — Bronzkor C: 1250—1200.

Be kell vallanunk, hogy pontos adataink nincsenek, amelyek alapján a múzeumokat látogató közönség körében népszerű számadatokkal szolgálhatnánk. Minden kutató más és más jelenségeknek tulajdonít jelentőséget az abszolút kronológia szempontjából; ezekről általában csak annyit mondhatunk: hit dolga. A magyar kutatók általában kitartanak a Kr. e. 2000-es bronzkorkezdet mellett. E számadatokat inkább csak becsléseknek, nem pedig megingathatatlan tudományos adatoknak lehet minősíteni.

Érdekesek Willvonseder fejtegetései a B-periódus formaköreiről és művelődés-tartományairól.²⁶ Így különbséget tesz honos, de továbbfejlődött formák és olyanok között, amelyek nyugati meg északnyugati (Délnémetország és Csehország) kapcsolatokra utalnak és amelyeknek kelet a hazája (főleg Magyarország és Szlovákia). E három anyagcsoport jelentősége és területe a bronzkor folyamán nem egyforma. A B periódusban már nem

²⁴ Tompa: i. m. 95. l. 41. t. 9.

²⁵ I. m. 276.

²⁶ I. m. 281—295.

lehet különbséget tenni magyar és szlovák művelődés-tartomány között, ezért Willvonseder „magyar-szlovák művelődés-egységéről“ beszél. B_1 -ben Alsó-Ausztria és Dunántúl Németországhoz csatolt része is ezen egységhez tartozott, habár mind a kerámiában, mind a bronzokban lokális variánsokat lehet kimutatni. B_2 -ben a magyarországi művelődés-kapcsolatok még szorosabbak, sőt a szerző nem kételkedik abban, hogy a legtöbb típus magyarországi eredetű. Kijelentésének igazolására a következő leleteket említi: Szomolány, Rácegres, Keszthely, Pitten, Sieding, Winklarn. A középbronzkornak kerámiaja még jobban igazolja Alsóausztriának és Nyugatdunántúlnak a keleti művelődés-körhöz való tartozását. Willvonseder ezen állítását, sajnos, nagyobb anyaggal alátámasztani nem tudjuk (a gátai anyag kivétel), miután a Dunántúl nyugati megyéiben az őskorkutatás a század fordulója óta Csipkerózsika-álmát alussza. A jelek arra mutatnak, hogy e korban (Willvonseder: bronzkor B) a Dunántúl keleti része már nem tartozott szorosan a szerző meghatározta művelődés-tartományához; ez azonban inkább feltevés, mint állítás. Veszprémi és szekszárdi típusú kerámia aránylag ritka a nyugati megyékben és a hainburg-teichtali mészbetétes áru is inkább a keleti kapcsolatokat bizonyítja.

Willvonsedernek az a feltevése, hogy Magyarországon is volt zsinégdíszes kerámiai alaprteg²⁷ és hogy Alsóausztriától délkeletre a fiatalabb kőkor végén már halomsírok voltak és ezek talán a zsinégdíszes kerámiával voltak összefüggésben. E feltevéshez, hogy a Dunántúlon a rézkorban halomsírok lettek volna, nincsenek támpontjaink. A Bronzkor C periódusában a keleti, azaz magyarországi befolyás Willvonseder szerint a nyugatra alábbhagyott volna.

Miután Reinecke a magyarországi bronzkorra vonatkozó kronológiájához nem tért vissza, összevonjuk az ő délnémetországi kronológiáját és Willvonsederét: A_1 — Gaubickelheim — Neuenheiligen — Litzenkeramik. A_2 — Trassem-Lanquaid-Tindshal — Kisapostag. B_1 — Rákospalota. B_2 Rácegres. — C — D —.

Reinecke—Willvonseder négy periódust különböztet meg a bronzkor folyamán: A , B , C , D . Reinecke az A és C periódusokon belül régibb és fiatalabb időszakokat ismer: A_1 , A_2 és C_1 , C_2 . Willvonseder szerint az alsóausztriai anyag alapján a C periódust így felosztani egyelőre nem lehet; ő azonban a B periódust osztja két szakaszra. A mi bronzkorunkkal még nehéz a párhuzamosítás. Egyelőre a következőket közölhetjük fenntartással: Willvonseder A_1 — Rézkor. A_2 — Bronzkor I és II eleje. B — Bronzkor II és talán már III eleje is.

Willvonseder C és D periódust a magyarországi anyaggal egyelőre nem tudjuk párhuzamosítani, mert éppen itt kezd a magyar kronológia a legjobban ingadozni; a tószegi anyag nem használható fel kronológiához egyelőre, párhuzamosításhoz meg különösen nem.

5. Többé-kevésbé önálló helyet foglal el a kronológiai rendszerek között az, amelyet Miske Kálmán dolgozott ki,²⁸ ezt ugyanis a sírtípusok alapján

²⁷ Mozsolics A.: *Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn*. WPZ XIX (1942), 30—57.

²⁸ Miskó K.: *Versuch eines chronologischen Systems der ungarländischen Bronzezeit*. Arch. f. Anthropologie. XV (1916), 253—69. — L. e rendszer régebbi kritikáit: WPZ. IV (1917), 113. kk.; PZ. XX (1919), 122. kk.

dolgozta ki, ami megegyezik Reinecke Pál felosztásával: régibb bronzkorban síktemetkezés, a középső bronzkorban „csontvázás“ temetkezés sírhalmok alá és csak a bronzkor végén lett volna hamvasztásos temetkezés. Ez Miske beosztása is, csak ő négy helyett három periódust és az egyes periódusokon belül három-három csoportot különböztet meg. Nem mindig tisztázott, hogy ezek egymás mellett vagy egymás után helyezendők-e időrendben.

A bevezetésben megjegyzi Miske, hogy a magyarországi bronzkori leleteket egyik kronológiai rendszerbe sem lehet beosztani. Miután nem közöl irodalmat, valószínűleg Reinecke és Montelius rendszereire gondolt. Megállapítja, hogy egy külön kronológiai rendszert kell kidolgozni a következő szempontok figyelembevételével: 1. ezen őskori „tartományban“ aránylag sok a bronz, 2. egyszersmind sokféle típus fordul elő, 3. a bronzkor és a vaskor között az átmenet itt annyiban más, hogy a kora-vaskorban még tulajdonképpen a bronzkor tovább él. A bronz gazdagsága időnként és területenkint nagyon változik. Egyes vidékeken a kora-bronzkorban sok bronz tárgyat találunk, később ritkák a bronz melléletek. A típusok sokféleségére ugyanez vonatkozik. A harmadik pont megfelel a magyar kutatók mai álláspontjának.²⁹ Az is bizonyos, hogy miután nálunk a bronzművéséghez szükséges nyersanyagok találhatóak, a feldolgozásban ez az önállóság mind a nyersanyag, mind az árú elkészítésében kifejezésre is jutott. A korai vaskorra, miután e periódusban nagyon sok bronz fordul elő, úgy hogy sok kutató inkább a bronzkorhoz sorolná, Miske a bronz-hallstatt-kor kifejezést ajánlja. A középső hallstattkort régebbi magyarországi hallstatt-kornak nevezné.

A kutatókat ma erősen foglalkoztatja az etnikum kérdése az őskorban.³⁰ Evvel kapcsolatban idézünk egy mondatot Miske dolgozatából: „Die ungarländische Bronzezeit weist schon bei ihrem ersten Auftreten in ihrer Typologie eine grosse Abwechselung auf. Da jedoch diese Abwechselung in sich abgeschlossene Gruppen bildet, so ist aus diesem zu folgern, dass, wenn auch ethnologische Verwandtschaften in der Bevölkerung bestanden, diese doch nicht so nahe gewesen sind, dass von einer homogenen Bevölkerung die Rede sein könnte. Das gleiche Bild zeigt sich auch in der späten Bronzezeit, in welcher gleichfalls das Vorkommen der einzelnen Typen an Gruppen gebunden ist.“

Elismerjük, hogy valóban sokféle típus állapítható meg mindjárt a bronzkor elején, de ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy sokféle nép is lakott itt. Hogy némileg tájékozódhassunk a kultúrák etnikus hovatartozóságáról, ajánlatos lenne az Alföldön talált bronzkori csontvázakat antropológiailag megvizsgáltatni és a vizsgálatok eredményeit az archeológiai eredményekkel egybevetni. Az antropológiai adatoknak is — elsősorban — történelmi jelentőségük van (pl. a magyarság faji összetétele a századok folyamán és a mai magyarság).³¹ Különben is a Dunántúlon majdnem ki-

²⁹ Tompa: *i. m.* 90 kk.

³⁰ Gallus—Horváth: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. Dissertationes. ser. II. 9. 5—6. — E. Wahle: *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen*. Sitzungsber. d. Heidelberger Akademie d. Wissenschaften, Jg. 1940/41. 2. Abhandlung.

³¹ Gallus S.: *Nép és föld*. Budapest, 1943.

zárólag hamvasztásos temetkezések voltak, és így már minden olyan állítás, hogy ennyi meg ennyi nép élt volna itt a bronzkorban, csak feltevés. Nagyon kell vigyázni az őskori etnikumok kérdésének a felvetésekor, mert a „külön“ kultúrák és csoportok (Miske, Patay) még nem jelentenek ugyanannyi népet is. A probléma sokkal bonyolultabb, mint hogy tipológiai csoportosítás és feltevés alapján végleges eredményt lehetne elérni.

A bronz tárgyak általában nincsenek „csoportokhoz“ kötve. Egyes típusok itt is, ott is fellelhetők. Vonatkozik ez általában a házi kerámiára, sőt még a sírmellékletekre is. És ha egy típus itt is, ott is előfordul, még nem lehet azt a következtetést levonni, hogy etnikumok keveredtek, és hogy a lakosság faji összetétele heterogén volt (vonatkozik ez különösen a Dunántúlra). A különleges kultúrális helyzet, amellyel Miske szerint számot kell vetni, oly sok tényezőtől alakult, hogy ajánlatos lett volna ezeket alaposabban ismertetni. A tényezők között szerepeltek olyanok is, amelyeket ma már egyáltalán nem lehet kielemezni. Ilyen tényező volt pl. a történelmi események okozója is. A jelenlegi viszonyok (éghajlat, megélhetési lehetőségek, termékeny föld nagysága, stb.; ez elsősorban az élethelehetőségek szempontjából fontos) nem tekinthető alapnak, ha a bronzkor emberéről beszélünk.

Miske szerint a legtöbb bronzkori lelet kincslelet; ezek szerinte csak mint összehasonlító anyag szerepelhetnek, de végeredményben egy kronológiai rendszer felállításakor teljesen hasznavehetetlenek. Ma már rengeteg sírleletet is ismerünk, azonfelül sok telepátás eredménye is rendelkezésre áll. A korabronzkorban ritka a kincsleletek száma. De elvitathatatlan, hogy a gyűjtélkes leletek kronológiai szempontból nagy fontosságúak; főleg egy történelmi alapon álló kronológiai rendszer számol velük.

Miske szerint egy kronológiai rendszer alapja csak a temetkezési mód lehet: „Nur die Art der Bestattung kann den Grund zum Aufbau eines chronologischen Systems bei ungarländischen Bronzezeitfunden geben, da sie das einzige Band ist, welches die gleichzeitig auftretenden typologisch verschiedenen Gruppen miteinander verbindet.“

Végeredményben ez is elfogadható kronológiai alapul, de nem kizárólagossággal. Miske abból az elgondolásból indulhatott ki, hogy nagyobb történelmi események általában a vallási élet alakulására is befolyással vannak és hogy a temetkezési rítus megváltozásának okát történelmi horderejű eseményben kell keresni. A lényeges hiba ott van, hogy a világháború előtt alig ástak rendszeresen temetőket, és így korai volt a sírtípusok tárgyalásába bocsátkozni. Így szerinte a korai bronzkorban zsugorított temetkezés dívott, a középbronzkorban „csontváztemetkezés nyújtott helyzetben“ és csak a késő bronzkorban jött volna divatba a hamvasztás. Az Alföldön valóban legáltalánosabb a bronzkor elején a zsugorított temetkezés,³² a Dunántúlon ugyanakkor azonban már általános volt a hamvasztás. Miske a korabronzkorban három „csoportot“ ismer, ahol zsugorított temetkezés dívott volna. Az első csoport az Óbéba-típus, a második a Gáta-típus,

³² Banner: *A marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei*. Dolgozatok. VII (1931), 1—53. — Foltiny I.: *A szőregi bronzkori temető*. Dolgozatok, XVII (1941), 1—67.

a harmadik a Simontornya-típus. Ezek szerint csoport és típus kb. ugyanazt jelenti; ez az ősrégészetben ma is uralkodó terminológiai zűrzavarnak tulajdonítható.

Minden egyes csoport típusanyagát táblákon közli Miske. Nem tudjuk, hogy az ábrázolt tárgyak honnan származnak, az irodalmi utalások is teljesen hiányoznak a munkában. Így pl. kétségbe vonjuk, hogy a lapos rézbalták és a „harci“ balták egyidősek lennének.³³ Banner János ismertette az óbébai sírokat, de nem találunk adatot munkájában arra vonatkozólag, hogy a zsugorított hullák fölé tumulust hánytak volna, meg hogy a tumuluson belül kövekkel fedték volna a sírokat.³⁴

A második, azaz B-csoport a Gáta-típus (Miske zárójelben hozzátesszi: Aunjetitzi típus). Elterjedési területe Nyugat-Magyarország. Nem tudjuk biztosan, a szerző melyik vidéket érti e kifejezésen, és hogy ez tulajdonképpen a Dunántúl akar-e lenni, vagy Nagy-Magyarország nyugati része. Még Nyugat-Magyarország is tulajdonképpen túl nagy terület, miután Patay megbízható adatok alapján a Fertő vidékén találta meg a lelőhelyeket.³⁵

A C-csoportban — simontornyai típus — Miske szerint zsugorítva lapos sírokban temetkeztek, de tumulusok nincsenek kizárva.³⁶ Sajnos, nem tudjuk, ezt az adatot honnan vette, mert más ilyen adat nem szerepel az irodalomban. A Szombathelyi múzeumban van néhány nagyon régi szerzeményű Simontornyáról származó tárgy, de ezekre vonatkozólag nem találtam semmiféle feljegyzést. Valószínű, hogy a leletek már hamvasztásos sírokból származnak (Kisapostag, Vátya). Miután a szerző csak szórványos leleteket közöl, nagyon kételkedve fogadjuk Simontornya tipológiáját. Maga is megjegyzi, hogy „még hiányos“. E típusnak a Dunántúl az elterjedési területe. Miske olyan hiányosan közli azonban az adatokat, hogy magunk sem tudjuk, mivel lehetne ezt a csoportot leghelyesebben azonosítani: Veszprém és Vátya jöhetne itt esetleg számításba.

A középső bronzkorban újból három csoport van. A halottakat nyújtott helyzetben, háton feküdve temették el. Az első csoportban (Várpalota—Rácegres) kisebb tumulusokba temetkeztek, de lapos sírokban is, azonban mindig kőágyazásba. Csak azt nem tudjuk, hol fordulnak elő e korban ilyen sírok. A B-csoport (Szomolány—Vattina) szintén ismeri a tumulusos temetkezést, Miske szerint, valószínűleg a lapos sírokat is. Elterjedési terület: Északnyugat—Nyugat-Magyarország és az Alduna vidéke. És közbeékelődött, úgy látszik, Várpalota—Rácegres. A C-csoportból csak a keszthelyi sírt közli Miske. Valóban egyelőre csak egy ilyen sírt ismerünk. Talán úgy gondolta, hogy mindenütt ilyen sírok voltak, és azért tételez fel tumulusokat Rácegresen és Versecen. Igazolható adatunk azonban nincsen.

Miske szerint csak a bronzkor végén jött volna a hamvasztásos temetkezés divatba. A mészbetétes kerámiát is e periódusba sorolja. Nem tudja eldönteni, hogy a három csoport egymásután következik-e vagy időben párhuzamos. E három csoport: Lovasberény-, Novák- és Csabrendek-

³³ Miske: *i. m.* 254. l. 1, 2, 4, 5. kép.

³⁴ Banner: *i. m.* — Banner: *Zur Datierung der Gräber von Óbéba*. Dolgozatok XIII (1937), 232—6.

³⁵ Patay: *i. m.* XII. térkép.

³⁶ Miske: *i. m.* 264—5. l. III. t.

típusok. Lovasberény — Tompa kronológiája szerint is — a második periódusba sorolandó, de akkor még ismeretlenek a korahallstatti sarlók, amiket Miske Lovasberénnyel egyidősnek tart.³⁷ Ugyanez vonatkozik a Novák- és Csabrendek-típusra is, ahol időben nagyon eltérő leleteket csoportosít Miske.

E kronológiának követője nem akadt. A ma még divatos kronológiai rendszerekkel hiába is kísérelnénk meg a párhuzamosítást. Nem a hármas beosztás ellen van kifogásunk, sőt még a rendszer kiindulópontját sem találjuk teljesen elhibázottnak. Legnagyobb hibája az, hogy szórványos leletekre építette fel kronológiai rendszerét. Kifogásolható az is, hogy munkájában nincsen semmiféle utalás, így azt sem tudjuk, mennyire megbízhatók adatai és mire alapítja megállapításait.

6. A bronztárgyak, azaz a kincsleletek alapján keltez általában *Åberg Nils*. Rendszerét messzemenőleg Montelius skandináv kronológiájával hozza kapcsolatba, helyesebben részben átveszi azt a magyar anyagra. Célja az európai történelemelőtti korok áttekintése és kronológiai összehasonlítása. Sajnos, anyagismerete nem éri el a magyar kutatókét. Montelius kronológiáját vette alapul, pedig a nagy anyagismerettel rendelkező magyar szakemberek sem képesek ma még a magyar bronzkort Montelius kronológiájával kielégítően párhuzamosítani.³⁸

E kötetet a különböző vélemények felsorolásával kezdi, hogyan kapunk, vagy kaphatnánk abszolút számadatokat a réz- és bronzkor kezdetére vonatkozólag.

A szalagdíszes kerámia eltűnéséről a következőket mondja: „Das Aussterben der reinen Bandkeramik erscheint demnach als das Ergebnis eines inneren Entwicklungsprozesses und kann folglich weder nordlichen Expansionen, noch anderen Kulturkatastrophen zugeschrieben werden.“³⁹ Bármily érdekes *Åberg* ezen megjegyzése, a szalagdíszes kerámia eltűnését nem a belső fejlődési folyamatnak tulajdonítjuk. Az Alföld rézkori kultúrája, sőt részben az erdélyi is, még erősen szalagdíszes tradíciókból táplálkozik, azonban mint ezt a sírleletek alapján is megállapíthatjuk, annyi behatásnak volt kitéve, hogy kétségtelenül más összetevők is közrejátszottak, hogy a bronzkor elején a szalagdíszes hagyományok majdnem hatástalannak voltak már.

Åberg a középeurópai bronzkor elején mindenütt aunjetitzi kultúrát lát, amelyet csoportokra oszt. A bronzkor eleji magyarországi kultúra szerinte az aunjetitzi kultúra keleti csoportja. Két mondatot idézünk: „Die weitere Entwicklung der ungarischen Kupferzeitkultur und ihr Übergang in die Bronzezeit ist zweifellos kontinuierlich und ohne stärkere fremde Einschlüge vor sich gegangen, die Entwicklung gibt sich aber doch nicht mit voller Schärfe in dem bisher zugänglichen Fundmaterial zu erkennen.“ „... der schwache Punkt ist aber doch eben der Übergang zwischen Kupfer- und Bronzezeit, wie dieser sich in dem keramischen Material ab-

³⁷ Miske: i. m. 260. l. VII. t. 2.

³⁸ *Åberg Nils: Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. Teil III. Kupfer und Frühbronzezeit, Stockholm, 1932.* — Az 5 kötetben megjelent munkának csak a magyar bronzkort tárgyaló fejezetét ismertetjük.

³⁹ *Åberg: i. m. III. 42.*

spiegelt.⁴⁰ Már említettük, hogy a szalagdíszes tradíciók kimulása, mely kétségkívül új etnikai csoportosulásokkal hozható összefüggésbe, új tényezők szerephezjutása és már a rézkorban itt élő népek erőrekapása hozták létre azt, amit mi mind a Dunántúlon, mind az Alföldön — külön-külön bronzkori kultúrának nevezhetünk. Egyes helyeken megállapítható a település folytonossága. Voltak rézkori tényezők, amelyek részbeni továbbfejlődését és hatását követni tudjuk: harangalakú edények kultúrája, Vučedol-Laibach, stb. Az északi terjeszkedés dél és délkelet felé részben lezárult a bronzkor elején, szerintünk „Litzenkeramik“ és részben Kisapostag ezen északi terjeszkedési folyamatnak az utolsó mozzanata, hogy a bronzkor végén, az „illír“ vándorlás idején újabb erőre kapjon.

De nemcsak északi, hanem keleti terjeszkedés is volt!

Evvel eddig egyáltalán nem foglalkoztak; a nyugati és északnyugati művelődés-jelenségek ismertebbek; így a magyarországi anyag párhuzamosítása itt nem okozott nehézségeket. És az a bizonyos gyenge pont — a történész szemével nézve — mégis itt van, az, amit a nyugati archeológiai eredményekkel még nem sikerült áthidalni. Most, amikor részben megint a kutatók rendelkezésére áll a gazdag erdélyi anyag és talán majd az oroszországi anyag is belátható időn belül hozzáférhető lesz, a magyar kutatóknak alkalmuk lesz a magyarországi bronzkort egészen más szempontok szerint is tanulmányozni.

Åberg az ószentiváni I. sírból származó kétfülű korsót a fejlett magyar aunjetitzi kerámia jellegzetes képviselőjének tartja.⁴¹ Úgy véli továbbá, hogy a trójai kétfülű kancsókkal egyidejű lehetett.⁴² E típus keletkezésére vonatkozólag az a feltevése, hogy a jordansmühli kétfülű edényből származik, és így mégsem olyan nagy az időbeli különbség Jordansmühl és a korai bronzkor között. E feltevésen vitatkozni lehetne, hisz a többi vele kapcsolatos anyag ezt nem támasztja alá megfelelően. — A szőregi kerámia anyaga és felületének kidolgozása is jellegzetesen aunjetitzi — Åberg szerint. Ez nem elfogadható kritérium. Bizonyos, hogy a Szeged vidéki korabronzkori keramikának, továbbá az aunjetitzinek közös vonásai vannak, de ez egyes közös alapelemek által megfelelő magyarázatot nyer. A harangalakú edények kultúrája és a nálunk vele fellépő zsinegdíszes kerámia olyan alapelemek, amelyek itt és ott is megtalálhatók. De a fejlődés menete mind Nagyrév—Perjámos, mind Aunjetitz körében más és más volt. A formák már valóban nem hasonlíthatók össze. Így Ószentivánon az az edény,⁴³ amely a marschwitzi típushoz formailag is, díszítés tekintetében is közel áll, talán a zsinegdíszes alapréteg közösségének tulajdonítható.

Ugyancsak a magyarországi aunjetitzi kultúrába sorolja Åberg, különösen Hainburg—Teichtalra gondolva, a kisapostagi (Dunapentele) és gátai típusú leleteket,⁴⁴ amelyek Nyugat-Dunántúlon kerültek elő. Kétségtelenül szoros összefüggés volt Gáta és a Szeged vidéki korai bronzkor között, de

⁴⁰ Åberg: *i. m.* III. 44.

⁴¹ Banner: *Az ószentiváni bronzkori telep és temető*. Dolgozatok, V (1929), 52—78.

⁴² Åberg: *i. m.* 45. l. 59. kép.

⁴³ Åberg: *i. m.* 64. kép. — Banner: *i. m.* Dolgozatok V (1929), 67. kép. 1.

⁴⁴ Åberg: *i. m.* 50.

ami e két terület között van, azt Åberg alig ismeri. Az aunjetitzi művelődés-körhöz tartozó csoportról még a következő megjegyzést idézzük: „Der hier charakterisierte, der grossen Aunjetitzer Gruppe angehörige Kulturkreis ist also geographisch verhältnismässig streng begrenzt mit einer Ausbreitung, die sich vom Kom. Arad im Osten bis zu den an Ungarn grenzenden Teilen Österreichs im Westen erstreckt. Schon in Niederösterreich beginnt jedoch die Aunjetitzer Kultur ihren Charakter zu verändern, und das grosse Gräberfeld von Gemeinlebarn vertritt so einen anderen, wenn auch nahe verwandten Kulturkreis.“ Ezek szerint Åberg csoportokba sorolja a művelődési köröket, és így van egy keleti aunjetitzi csoport, mint e fejezet címe mutatja, ugyanaz azonban művelődési kör is, meg kultúra is.⁴⁵ Ez is beszédes példája, hogy rengeteg szóval dolgozik az ősrégészet, amelynek szakszertű értelme egyelőre nincsen tisztázva.

Åberg egyes kiválasztott leletekkel illusztrálja mondanivalóit. Ez módszertanilag helyes, ha a kutatónak megfelelő áttekinése van, azonban a szerző Magyarország prehistorikus archeológiájáról nem volt olyan jól tájékozott, mint a magyar szakemberek. Magyarországon aunjetitzi kultúra nincsen és néhány edény, amit ide lehet sorolni, még nem jelenti azt, hogy itt létezett ez a művelődés. Az aunjetitzi kultúrának befolyását a korai bronzkor fejlődésére nem lehet azonban elvitatni.⁴⁶

Olyan egymástól eltérő jelenségekkel találkozunk mindjárt a bronzkor elején, hogy ezeket együtt még akkor sem lehet tárgyalni, ha szerző kiválasztott leletekkel akarja mondanivalóit alátámasztani. Åberg avval sem volt tisztában, hogy a magyar kutatók — annak idején Rómer és Wosinszky — mit neveztek el pannóniai kerámiának; a szerző ezt a verseci kerámiaira alkalmazza.⁴⁷

Ma még kevés támpontunk van a kerámia keltezéséhez; Pécskán és Perjámoson néhány korai típus került felszínre; ezek valószínűleg a verseci kultúra legrégebbi faciesének árújához tartoznak.⁴⁸ Helyesen látta meg azonban a szerző, hogy a tőle pannóniai kerámiának nevezett régebbi verseci típusok a Szeged körül talált korabronzkori kerámiából fejlődtek. Kronológiai értékelésünk azonban csak azokra a típusokra van, amelyek Pécskán és Perjámoson is előfordulnak. Aki valaha megfordult a Verseci múzeumban, a típusoknak olyan rengeteg változatára fog visszaemlékezni, amelyek merőben eltérnek az előbb említett perjámosi és pécskai típusoktól és amelyeknek egymásutániságára egyelőre adatunk nincsen. Lehetséges, hogy a szőregi 118., 132., 160. és 165. sír a bronzkor második periódusába keltezhető; ez valószínű is, ha a perjámosi és pécskai anyagot szélesebb alapon igyekeznünk összehasonlítani. E néhány darab azonban csak néhány típust képvisel a Déludon vidékének hallatlanul gazdag anyagából.

⁴⁵ L. Patay értelmezését: i. m. 4.

⁴⁶ Patay: i. m. 60—8. Tényleges aunjetitzi leleteket eddig csak a nyugati Felvidéken találtak, így az aunj. művelődés keleti hatását nem lehet kétségbe vonni.

⁴⁷ Åberg: i. m. 51—8.

⁴⁸ Roska Márton: *Asatás a Pécska-szemlaki határban levő Nagy Sándron*. Dolgozatok, III (1912), 1—58. l. 45—46. kép, 48. kép, 59—60. kép. Valószínű, hogy a félköríves szalagokkal díszített fedők (u. o. 32. kép) és a széles füllel ellátott edényfedők (24. kép) is leghelyesebben ide sorolhatók.

Åberg még a szőregi 95. sírt is az aunjetitzi időbe sorolja;⁴⁹ ez nem valószínű, hisz e lelet beszédes példája az átmenetnek a régebbi és fiatalabb Szeged környéki anyagban, amely végül is erősen olyan formák felé közeledik, mint a verseci kerámia. E kerámia Perjámoson ugyan hiányzik, de egyes formák, pl. az edényfedők a szőregi 95. sír anyagával kronológiai szempontból egyenértékűek, sőt talán fiatalabbak is.⁵⁰

Hogy a Dunántúlon e korban mi volt, Åberg nem tárgyalja munkájában, csak megjegyzi, hogy olyan kerámia, amely a szőregi fiatalabb fejlődéshez kapcsolódnék, hiányzik még a Dunántúlon. A gerjeni telepen fordultak ugyan elő hasonló tárgyak, azonban e telep már a nyugati lelőhelyekhez tartozik. A Versec-vattinai tömb — horizontális és vertikális kronológiai értelemben — hatott ugyan a dunántúli fejlődésre, azonban a Dunántúlon egészen más valami alakult ki; ezt Åberg munkájában nem említi. Munkájából Magyarország bronzkori kronológiájára vonatkozó lényegbe vágó új eredményeket nem könyvelhetünk el; főleg Pécska és Perjámos fölötté tanulságos kronológiai eredményeit nem tudta a szerző kiaknázni és e két lelőhely gazdag anyagával a mai napig sem érték el érdemleges eredményt azok a kutatók, akik kronológiával foglalkoznak.⁵¹

A bronzkori bütyökdíszítésről Åbergnek az a feltevése, hogy elődeit a kőkori szalagdíszes kerámiában kell keresni és hogy a bronzkori bütyökdíszítés a lausitzi kerámia kialakulására hatott.⁵² A magyarországi középbronzkor sok jelenségével a lausitzi kultúrában újból találkozunk. Ez aligha lehet véletlen: valószínű, hogy nagyon korai kölcsönhatásokat kell feltételezni. Egyes korai lausitzi formák még a késői mészbetétes kerámia jellegét viselik magukon. Hogy a kölcsönhatások mely korban kezdődtek, és milyen mérvűek voltak, ma még eldönthetetlen. Sőt a lausitzi kultúra beszüremkedésének pontos idejét is nehezen tudjuk ma még megállapítani. Åberg „pannon“ kultúrájának elterjedéséről a következőket írja: „Verglichen mit der oben beschriebenen Aunjetitzer Keramik zeigt die pannonische Gruppe eine etwas abweichende Ausbreitung, mit einer deutlichen Schwerpunktverschiebung nach Süden... Einen der nördlichsten Fundorte bildet das reiche und rein pannonische Gräberfeld bei Szeremle im Kom. Pest.“ Úgy látszik, Åbergnek nem volt alkalma a dunántúli múzeumokban a gazdag urnatemetők anyagát áttanulmányozni, különben hivatkoznék a gazdag dunántúli mészbetétes anyagra, és nem elsősorban a bánságit és bácskai tárgyalná. Annak a kultúrának kialakulására, amelyet Szeremle is képvisel, a kisapostagi döntő hatással volt. Hasonló urnák, mint amilyenek pl. a Bijelo Brdo-ban talált 121. sírban van,⁵³ a szekszárdi típusú urnák fejlődésével magyarázható. Ezekben ugyanis kb. a fül magasságában széles

⁴⁹ Åberg: *i. m.* 80—83. kép. 53. o.

⁵⁰ Roska: *Asatás a perjámosi Sánczhalmon*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, VIII (1914), 52. kép.

⁵¹ Pécskának és Perjámosnak az Alföld korai és középbronzkorára nézve kronológiai kulshelyzete van. Az egyetlen, aki kronológiai szempontból igyekezett e két lelőhely rétegvizonyait kihasználni, Childe. Kronológiájára dolgozatunk folyamán még részletesebben kitérünk.

⁵² Åberg: *i. m.* 55.

⁵³ Åberg: *i. m.* 91—94. kép. 58. l.

mészbetétes sáv van, ehhez az anyagot ki kellett vájni; később a mészbetét elmaradt, és így keletkeztek a has közepén összeszűkülő urnák. Åberg e leletet a második periódusba keltezi; valószínűbb, hogy csak e periódus legvégén, vagy a harmadik elején jelennek meg az ilyen urnák. A szerző az ú. n. „pannon csoportban” fellépő Venus-szobrocskákat kőkori tradíciókra vezeti vissza.⁵⁴ Lehetséges, hogy az idolplasztika nem vészett ki teljesen itt, de korabronzkoriakat még egyelőre nem ismerünk, hacsak a laibachiakat nem akarjuk ide keltezni. A neolitikus és a bronzkoriak között azonban nagyobbak a különbségek, mint a hasonló vonások. Talán feltelezhető, hogy a magyarországi bronzkori idolplasztika a krétaival valamilyen összefüggésben. Egyelőre azonban nem ismerünk összekötő leleteket, amelyek ezt a feltevést valószínűsíték.

Åberg szerint a fejlődés menete a következő: a szalagdíszes kultúrából fejlődött az aunjetitzi és innen vezet egy fejlődési vonal, amely a lausitzi kultúrához vezet és egy másik, amelyből az Åberg-féle pannón-kultúra alakult ki. Így megvan a híd a kőkor és bronzkor között és a különböző jelenségeket egy relatív idő-sémába lehet sorolni. Ugyancsak megállapítja Åberg, hogy a kőkori kultúrákör (szalagdíszies kerámia) emberei már indogermánok voltak („zu wesentlichem Teil indogermanische Bevölkerungselemente gewesen sind”).⁵⁵ Nagyon csekély kőkori tradíciókat ugyan ki lehet mutatni a bronzkor elején, de ebből Magyarországon nem fejlődött ki a pannon kultúra, legfeljebb az Åberg-féle, továbbá nincsen semmiféle pontos adatunk arra nézve, hogy a kőkori lakosság indogermán lett volna.

Åberg munkájának harmadik kötetében behatóan foglalkozik az abszolút kronológiával is. Véleménye szerint Kréta kulturális és anyagi fejlődése szoros összefüggésben állott Egyiptom fejlődésével, hisz a krétaiak elsősorban is Egyiptom szállítói voltak, és így anyagi jólétük és művelődési színvonaluk függő viszonyban állott Egyiptommal. Az egyiptomi leletek alapján tényleg elég jól lehet a krétaiakat keltezni, azonban ha ezeket az adatokat csak Mykenére akarjuk átvinni, máris merülnek fel nehézségek és ezek a nehézségek csak fokozódnak, ha Mykene kronológiája alapján akarjuk pl. a középeurópai bronzkort keltezni. Jelenleg ugyan még ez a legjobb támpont, de hogy nem teljes mértékben kielégítő, avval a legtöbb kutató tisztában van. Így pl. nem biztos, hogy Kréta sohasem tudta magát függetleníteni az egyiptomi politikai eseményektől és valószínű, hogy olyan időkben, amikor Egyiptom nagyhatalmi helyzetét és anyagi jólétét elveszítette, Kréta anyagi önállóságra törekedett. Kréta kétségkívül a mykenei terjeszkedésnek esett áldozatul, — Tell-el-Amarna-ban késő mykenei kerámia is előfordul — csak ezeket a számokat nehezen lehet a középeurópai bronzkorral kapcsolatba hozni különösen addig, míg Észak-Görögország és Szerbia bronzkoráról olyan gyérek az ismereteink, mint jelenleg.

⁵⁴ „Diese Idole sind in panonischem Stil verziert, womit ihre zeitliche Stellung gesichert ist, ihre Formgebung erweckt aber doch den Eindruck, dass sie steinzeitliche Traditionen repräsentieren. Der typologische Zusammenhang ist zwar nicht erweislich, da ja der Zeitunterschied sehr gross ist und die Zwischenglieder fehlen, aber ein derartiger Zusammenhang erscheint doch keineswegs ausgeschlossen“. Åberg: i. m. 57.

⁵⁵ Åberg: i. m. 58.

Åberg munkájának 5. kötetében részletesen tárgyalja Magyarország késő bronzkorát.⁵⁶

A még nem nagyon differenciálódott aunjetitzi kultúráról e kötet elején a szerző a következőket jegyzi meg: „... ihr Fundmaterial liegt daher mit fast monoton gleichartigem Charakter ausgebreitet über das ganze mitteleuropäische Gebiet, von der Theiss im Osten bis zum Rhein und dem nordöstlichen Frankreich hin, südwärts bis zu den Alpen, mit enger Anknüpfung an Italien und im Norden ohne scharfe Grenzen in das Germanengebiet übergehend.“⁵⁷ E helyen Åberg aunjetitzi kultúráról beszél, az előző kötetben magyarországi aunjetitzi művelődés-körről, később a művelődés-köröket csoportokba vonta össze. Az aunjetitzi kultúra elterjedési körzetét a szerző mindenesetre túl nagyra méretezte; ezt fölösleges bizonyítani. Szerinte Magyarország már e korban „domináns művelődési tényező” volt. Kár, hogy nem tudjuk, mire gondol e helyen, mert a magyarországi aunjetitzi kultúra valójában nem lehetett ez. E helyzetét Magyarország a következő periódusokban is általában megtartotta volna, sőt befolyása is ugyanazokon a területeken érvényesül, mint eddig. Ezt az állítást sem látjuk igazolva. Willvonseder az osztrák kronológia szerint a bronzkor második periódusában tud nagyméretű magyarországi befolyást kimutatni. Épen az „illír” beözönlés előtti korszakban nagyon is sok idegen elemet figyelhetünk meg, és nem valószínű, hogy e korban, amely lényeges változásokat eredményezett, a kifeléhatás ugyanolyan mérvű lett volna, mint ezelőtt.

E kötetben Åberg a Montelius-féle beosztást teljesen átveszi: „In der vorliegenden Arbeit soll das mitteleuropäische Fundmaterial in chronologischer Reihenfolge behandelt werden und dabei wird die Periodeneinteilung zur Verwendung kommen, die Montelius für Skandinavien aufgestellt hat.“⁵⁸ Ezt módszertanilag hibásnak tartjuk, amint már fentebb indokoltuk.

A szerző szerint a második periódusban a magyarországi sírleletek teljesen háttérbe szorulnak, a bronzok legtöbbszörre kincsleletekből származnak. Fordulnak elő kincsleletek, de ezek nem gyakoriak és vizsgálat tárgyává kellene tenni, hogy ezek valóban mind kincsleletek-e. A jellegzetes leletek közé sorolja a következőket: Rákospalota, Rácegres, Nagyhangos, Felsőbalog, Hajdusámson, Rimaszombat.

A harmadik periódusban jelentkezik Åberg szerint először a hamvasztásos temetkezés, de nagy általánosságban a fejlődés Középeurópában annyira azonos a skandináviaival, hogy szinte csak Montelius kronológiai rendszere használható.⁵⁹ A hamvasztásos temetkezés már a rézkorban gyakori, a Dunántúlon a bronzkorban meg majdnem kizárólag csak ilyen van (kivétel: Keszthely, Gáta). A síranyagot pedig Montelius kronológiája alapján a legnagyobb jóakarattal sem tudjuk egyelőre keltezni. Érdekes, hogy Reinecke dolgozata óta mennyire tartotta magát a hit a temetkezési szokások kronológiájáról! E korból megint majdnem csak kincsleleteket közöl

⁵⁶ Åberg: *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*. V. rész. Mitteleuropäische Hochbronzezeit. Stockholm, 1935. — L. a kronológiai táblázatot a 163. l.-on.

⁵⁷ Åberg: V. rész. 1. l.

⁵⁸ Åberg: i. m. 4.

⁵⁹ Åberg: i. m. 37.

Åberg, azonban figyelmen kívül hagyta, hogy kronológiájából egy meglehetősen hosszú kor kimaradt, mert időbelileg Rácegres és Ispánlaka pl. nem sorolható egymásután. A harmadik periódus jellegzetes kincsletelei közé sorolja a szerző a következőket: Érmihályfalva, Kurd, Kisapáti, Aranyos, Orci, Piricse, Mezőkapus, Marosújvár, Felőr, Ispánlaka, Felsőújvár, stb.⁶⁰ E leletek Reinecke kronológiája szerint már hallstattkoriak.

Jellegzetes típusnak tartja a szerző a középeurópai egy- és kétélű betrvákat is. Nem ismerek Magyarországon olyan egyélű borotvát, amely Reinecke kronológiája szerint Hallstatt B előtti.⁶¹ Így a középeurópai bronzkor harmadik periódusa a Praebenacci időnek nem felel meg. A hamvasztásos temetkezés sem délről származik, és e „szokás“ nem „jött át az Alpokon“. Arra sincsen adatunk, hogy Magyarországon a bronzkor harmadik periódusában a kovácsolt bronzedények, pajzsok és sisakok egy „monopolium“-félélt képeztek volna.⁶² És Åberg második periódusa után még nagyon sok idő telt el, amíg megjelentek a pápaszemes fibulák. A szerző feltételezi, hogy már a második periódusban is készültek bronzedények Magyarországon. A híres hasfalvi „varázsdobot“ szintén a harmadik vagy negyedik periódusba sorolja.⁶³

Nem világos, hogy Åberg miért keresi a bronzveder (szitula) hazáját Magyarországon, hisz itten ezek fiatalabb leletekkel fordulnak elő, mint Olaszországban. Különben is e leletek keltezése még nagyon nagy nehézségekbe ütközik, főleg, mert történelmi háttérük még teljesen tisztázatlan.

Miután Åberg negyedik periódusa már a középitáliai vaskorral egyidős, közleményeit nem ismertetjük tovább. Itt csak a tisztán bronzkori jelenségek keltezését közöljük.

Összefoglaljuk Åberg kronológiai rendszerét. Középeurópában öt bronzkori periódust különböztet meg, azután jön a régibb és a fiatalabb hallstattkor. A bronzkor 1600 körül kezdődik és 650-ig tart Kr. e. Kronológiai alapul szolgál neki az első periódusban néhány sírlelet, amelyek szerinte az aunjetitzi kultúrához, vagy művelődés-körhöz, vagy csoporthoz tartoznak. Azután már majdnem kizárólag kincsleteket közöl.

7. E kronológiai rendszerektől lényegesen eltérnek azok, amelyeket Childe, Tompa és Patay dolgozott ki.

Childe mintegy Tompa előfutárja. Magyarországi kronológiáját két fontos telep, a pécskai és tószegi rétegeződésére építi fel. Mind Tószegen, mind Pécskán a kutatók 16 réteget találtak, de míg Roska a pécskai telep ásásánál⁶⁴ a legkisebb szintkülönbségeket figyelembe vette, addig Tószegen ilyen részletekbe menő megkülönböztetésekről a szakirodalom alapján tudomásunk nincsen.

Childe Pécskán 4 bronzkori „főréteget“ különböztet meg.⁶⁵ Kiinduló-

⁶⁰ Åberg: i. m. 39.

⁶¹ Mozsolics A.: *Korahallstatti kincslelet Celldömökről (Vas megye)*. *Folia Archaeologica*, I (1940), 33—6.

⁶² Åberg: i. m. 47—8.

⁶³ Åberg: i. m. 51.

⁶⁴ Roska M.: *Ásatás a Pécska—szemlaki határban levő Nagy Sáncon*. *Dolgozatok*, III (1912), 1—58.

⁶⁵ Childe V. G.: *The Danube in Prehistory*. Oxford, 1929. 260. kk.

pontnak elsősorban a pécskai XII. rétegben talált mészbetétes edény szolgált Childenak. Tisztában lehetett avval, hogy míg a Pécskáról közölt és ismert adatok megbízhatóak, a tószegi ásatások jegyzőkönyvei eddig nem kerültek nyilvánosságra. Ezt a pécskai XII. réteget Childe Tószeg C-vel párhuzamosította, miután e rétegben — avagy rétegekben — eléggé gyakori a mészbetétes áru. De úgy hírlik, hogy már Tószeg B felső rétegeiben is találtak ilyen kerámiát. A pécskai XII. ásatási réteg azonban csak *egy* ilyen korai szekszárdi típusú mészbetétes edényt tartalmazott, a Tószegen talált mészbetétes áru viszont elég fiatal és a pécskaival — amennyire egy darab után ítélni lehet — nem azonos jellegűnek mutatkozik. A tószegi ismert mészbetétes cserepek inkább már a fiatalabb veszprémi formákat képviselik. A pécskai XII. ásatási réteg felső szintje 2 m magasan van a szűzföld fölött, Tószeg A és B rétegei 4—5 m magasak. A rétegek különböző magasságát ugyan nem tekintjük feltétel nélküli érvnek Pécska XII és Tószeg C párhuzamosítása ellen, de e tény figyelembevételére mégis csak gondolkodóba ejt. Nestor J. arra is felhívja a figyelmet, hogy Pécska D (XIII. réteg) tárgyai között balták és lándzsacsúcsok öntőmintái is voltak és hogy hasonló darabok Tószegen a B rétegekben kerültek felszínre.⁶⁶ Childe a pécskai A, B, C, D főrétegeket a tószegi megfelelő elnevezésű „településekkel” párhuzamosította. A jól kiásott pécskai telep tényleg alkalmas arra, hogy legalább is a marosvidéki bronzkori temetők anyagával való összehasonlítás után kronológiai alapul vegyünk, de ugyanezt nem lehet egyelőre a tószegi anyagról elmondani. A tószegi anyag raktárrendezés közben még a naplózás előtt állítólag összekeveredett és még mielőtt *Márton Lajos* hagyatékából az ásatási napló a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába jutott, az anyagot újból szétválasztották. Mindmáig a tószegi pontos jegyzőkönyvekhez nem jutottam hozzá; ezek csak 1940-ben kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába. Így pl. Tompa könyvében a groningeni múzeum tervét közli a Laposhalomról, nem pedig magyar szakembereket.⁶⁷ Tószegen állítólag 16 réteg volt, ezek közül kettő steril.⁶⁸

A tószegi 14 rétegről nincsen semmiféle ismertetés. Childe párhuzamosítása a legtöbb kutatót nem elégtette ki. E párhuzamosítások alapján Childe egyes temetőket és leletegyütteseket is keltezett. Ezek általában nem elfogadhatók.

Itt Childe csak egyes fontosabb megállapításait ismertetem. Kronológiájának használatát megnehezíti az is, hogy a korszakok számítását a neolitikumban kezdi. Így a neolitikum I—II korszakoknak felelne meg, a III. periódus kb. a mi rézkorunkkal egykorú, azonban III. végén már kezdődik a bronzkor. Így a „perjámosi” kultúrát Childe a III. periódus végére és IV. elejére keltezi.⁶⁹ E számozás — miután Tószeg A, B, C, D-ről beszél — technikai szempontból is elég körülményes.

Az abszolút kronológia szempontjából egy érdekes, de erős vita tárgyát képezhető körülményre hívja fel a szerző a figyelmet: egy bybloszi,

⁶⁶ Nestor J.: *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. 22. Bericht d. Römisch-Germanischen Kommission. 1933. 83.

⁶⁷ Tompa F.: *i. m.* 70. l. 4. kép.

⁶⁸ Childe a pécskai XIV—XVI. réteget már nem tartja bronzkorinak.

⁶⁹ Childe: *i. m.* 220.

a 13. dinasztia idejéből származó leletben egy olyan pödröttvégű nyakpereg van, amilyen gyakori protoaunjetitzi, azaz aunjetitzi leletekben. Továbbá Nienhagenben egy olyan csésze került felszínre, mint az ismert vaphioi. E két lelet ideje 1900 és 1540 között mozog. Az aunjetitzi kultúra felső határa azonban Childe szerint közelebb van az első időponthoz, mint a másodikhoz.⁷⁰ Childe nem gondol arra, hogy itt hasonló típusú, de össze nem függő leletekről van szó, amelyek kronológiai szempontból nem jelennek semmit. Hol van Byblos és hol Cseh- meg Morvaország? Eddig nem is ismerünk megfelelő összekötő leleteket.

Tószeg B₂ rétegekről Childe a következőket jegyzi meg: „The significance of this layer is puzzling.“ C-kultúrrétegekben is van mészbetétes árú, mint B felső rétegeiben, de C-ben bütykös kerámia is van. Az a benyomásom, hogy a kutatók B és C között nem helyesen húzták meg a határt.

A szerző Versec-Vattinát Tószeg C-vel párhuzamosítja. Kétségtelenül sok tárgy van a verseci múzeumban, ami Tószeg C-vel egyidős, de egész Versec-Vattinát aligha lehet e periódusba keltezni. Alig van a verseci múzeumban néhány tárgy, amelynek leletkörülményei tisztázottak lennének. Megnehezíti a munkát az is, hogy a múzeumnak nincsen sakkatalogusa és mindenről csak Milleker Bódog tudott. Továbbá a múzeumban olyan sírok is ki vannak állítva, amelyeknek mellékletei valaha nem egy sírhoz tartoztak. Az ilyen összeállítások a látogató közönség kedvéért történtek. Hogy mennyire nem tudott Childe kritikát gyakorolni, mutatja az is, hogy az ú. n. apátípusztai sír fényképét is közli könyvében,⁷¹ amelyet még Wosinszky idejében állítottak össze a bronzkori anyagból a látogató közönség kedvéért és amelynek csontjait a múzeum kertjében pörkölték meg.

Childe említi dolgozatában a tölem tolvádiai típusú kerámiának nevezett árut is. Valószínű keltezésük: bronzkor B.⁷²

A szerző ismételten kitér a lausitzi kultúra magyarországi gyökereire.⁷³ A kérdés még nincsen tüzetesen megvizsgálva, de felületes vizsgálat után is több azonos jelenségre figyelünk fel: urnatemetkezés, az ornamentikában a hármas beosztás, hármas edények, madárcsörgők, bronz tárgyak ritkasága sírokban, stb.

Childe kronológiája inkább a kerámiára támaszkodik és igyekszik a telepátások eredményeit is kiaknázni, de ami Magyarország bronzkori kronológiáját illeti, nem kielégítő sikerrel. Hogy e kronológia miért nem meggyőző, ennek okát abban látjuk, hogy Pécska kronológiai helyzete még nincsen tisztázva, Tószeg meg addig, míg ott azonosító ásatások nem lesznek és a jegyzőkönyvek alapján a már kiásott anyagot hitelesíteni nem sikerült, kronológiai alapul nem szolgálhat.

8. Nestor már előbb idézett munkájában Childe kronológiai rendszerével kapcsolatban a következőket mondja: „... Dabei wird man auch die Verlässlichkeit des von Childe geübten Verfahrens prüfen müssen, ob es nämlich möglich ist, eine Chronologie auf nur zwei Siedlungen aufzubauen.“⁷⁴

⁷⁰ Childe: i. m. 238.

⁷¹ Childe: i. m. 173. kép. — Csalog József szóbeli közlése.

⁷² Childe: i. m. 266. — WPZ. 1942. 30—50.

⁷³ Childe: i. m. 330.

⁷⁴ Nestor: i. m. 83.

Ezt a kérdést *Tompa* nem vette figyelembe és a pécskai rétegződés mellőzésével egyedül Tószegre támaszkodott. Kronológiája kétségtelenül a legérdekesebbek közé tartozik, mert szakít a múlt hagyományaival. Ma még mindig hézagpótló, de egyes tételek revidálása ma már időszerű. Főleg Pécska figyelembevételre okoz feltűnést avval a megjegyzésével: „Da wir uns hier mit dem heutigen Ungarn zu beschäftigen haben, für das die Stratigraphie von Tószeg einwandfrei feststeht, kommen die Einwände Nestors für unser Gebiet nicht in Betracht.“ De a szegedkörnyéki temetők anyagát a pécskai és perjámosi anyag nélkül alig lehet egymásutáni-ságukban értékelni.

Tompa a bronzkor folyamán 3 művelődés-tartományt különböztet meg: keleti (Alföld), nyugati (Dunántúl), északi (északi megyék a Felvidék visszacsatolása előtt). Mindhárom tartományt *Tompa* külön-külön tárgyalja és mindháromra nézve érvényesnek ismeri el a tószegi rétegződés adta kronológiát.

Tószeg egyes településeivel (A, B, C, D) *Tompa* egyes lelőhelyek anyagát párhuzamosítja, és pedig olyan lelőhelyekét, amelyek a tószegi egyes települések anyagát állítólag tisztán szolgáltatták. Így Tószeg-A Nagyrévnek felelne meg, ahol a Tószeg A-anyag egy 1.4 m magas kultúrrétegben van képviselve.⁷⁵ A tószegi rétegek átlagmagassága 7 m, és helyenkint 14 „lakóréteget“ lehet megkülönböztetni. Nem tudjuk pontosan, hogy *Tompa* miért beszél egyik esetben kultúrrétegről, a másikban lakórétegről.⁷⁶

A tószegi rétegekről a következőket tartjuk érdekesnek: „Natürlich bedeuten diese 14 Wohnschichten nicht etwa ebensoviele Kulturstufen, denn die Schichten sind dadurch entstanden, dass der Boden der Häuser manchmal erneuert wurde oder Schäden durch Naturgewalt die Wohnhäuser zugrunde richteten, Häuser an derselben Stelle wieder erbaut wurden, bei Neubauten Boden aufgeschüttet wurde und so die Siedlung in die Höhe wuchs. Da diese Vorgänge auf der Oberfläche des jeweiligen Wohnniveaus natürlich nicht überall gleichmässig erfolgten, ist die absolute Höhe der Ablagerung über der ebenen alten Oberfläche für das Alter der Niederschläge nicht massgebend.“ Kár, hogy *Tompa* nem ismerteti azokat az elveket, amelyek szerint az ásatók a rétegeket a bronzkori periódusoknak megfelelően csoportosították. Tószeg egyes rétegeinek pontos ismerete lenne épen fontos, mert így hiányzik a kritikai áttekintés lehetősége. *Tompa* a rétegek csoportosításáról a következőket jegyzi meg: „Es sei hier schon vorweggenommen, dass die 7 m mächtigen Schichten in vier Kulturstufen einzureihen sind und dadurch dieser Fundplatz von unschätzbarem Wert für die Stratigraphie der ungarischen Bronzezeit geworden ist, wenn man, wie es bei uns der Fall ist, die Möglichkeit besitzt, die aus den Fundserien konstruierten Stufen durch Fundplätze zu überprüfen, in denen nur immer eine dieser Stufen vorkommt.“ Nem tudjuk, hogy miért *kell* négy periódusba csoportosítani a tószegi rétegeket, és hogy emiatt miért lett e lelőhelynek felbecsülhetetlen értéke a magyarországi bronzkor stratigráfiájá-

⁷⁵ *Tompa*: i. m. 21. t. 1—5, 9, 12—13, 16; 22. t. 1—10.

⁷⁶ *Tompa*: i. m. 66. és 69.

nak szempontjából, hisz Füzesabony pl. teljes egészében Tószeg D rétegeivel nem azonosítható, különösen a legfelső harmadik rétegben talált fiatalabb beletemetkezések, amelyek már hallstattkoriak.⁷⁷ Áttekinthetőbb képet alkothatnánk, ha a tószegi rétegek anyagát ismernők, a tényleges rétegeződést és nem az összevont, már a tudomány számára előkészített csoportosítást. Könnyen lehetséges, hogy a tószegi rétegeket talán három, talán öt csoportba lehet sorolni.

Az őszentiváni temető egy részét Tompa időbelileg azonosítja Tószeg A rétegeivel. Kár, hogy Őszentiván kulturális jelentőségét nem tárgyalja részletesebben. Érdekes, amit a szőregi temető síranyagáról mond: „Das Material, welches aus Hunderten von Gräbern stammt, ist kulturell wohl einheitlich; der Friedhof wurde aber durch sehr lange Zeit belegt und ist dadurch geeignet, die ununterbrochene Entwicklung der bodenständigen Bronzezeitkultur von Tószeg A bis D verfolgen zu können. Von besonderer Wichtigkeit ist, dass, wenn wir diesen Entwicklungsgang mit den Kulturstufen von Tószeg selbst vergleichen, wir in dieser Nekropole dasselbe Bild gewinnen, wie in der Siedlung des Tells von Tószeg.“⁷⁸ Azt olvassuk ki a szerző soraiból, hogy Szőreg amolyan Tószeg-féle temető, azaz hogy a bronzkor egész folyamán mindig temetkeztek e helyre. Így mégis valószínűnek tartjuk, hogy az anyag nem egységes, ahogyan a tószegi anyag sem az. Ha a határok az egyes periódusok között elmosódtak is, különbség van például Tószeg A és D anyag között, és ebben az esetben kulturális egységről már nem mernék beszélni. A kulturális egység feltevése alig tartható fenn, hisz a bronzkor folyamán annyi tényező — valószínűleg új etnikumot is kell egyidőben érteni — szegődött a régi alaphoz. — Tompa a legrégebbi szőregi sírok anyaga és a nagyrévi kerámia között különbséget nem lát. Tényleg csak lokális eltérésekről van itt szó, nem mint Patay gondolja „külön kultúráról“.

A szerző úgy gondolja, hogy mindenütt a Dunántúlon, ahol bodrogkereszturi kultúra volt, ott a nagyrévit is megtaláljuk. Több dunántúli nagyrévi típusú lelőhelyet említ, ahol azonban e típus csak nagyon gyéren van képviselve, de ezeken a helyeken Patay nem mutatott ki bodrogkeresztúri típusú leletanyagot. Nagyrévi típusú edények is inkább csak kisapostagi kerámiával fordulnak elő, és ezeknek a Dunántúlon lokális jellegük van. Patay csak két szórványos bodrogkereszturi leletet tudott a Dunántúlon kimutatni, ezek közül egyik a Gellérthegyről származik.⁷⁹ Miután a szerző Kisapostag és hasonló anyaggal rendelkező lelőhelyeket a korabronzkorban nem ismert, hanem csak olyanokat, ahonnan több periódus művelődéstermékét idézhetjük, nem tudjuk, hogy a dunántúli korabronzkorba milyen anyagot keltez. Ezek a lelőhelyek régebb idő óta ismereteseek, és így egy utalás Wosinsky munkáiból elengedhetetlen lett volna.

Tompa úgy gondolta, hogy a mészbetétes kerámia valószínűleg csak a második periódusban lép fel. Könyvének megírása óta e kérdés több pontjára világosság derült, hisz ma kétségtelen, hogy már az első periódus-

⁷⁷ Tompa: i. m. 71. — Gallus—Horváth: *Un peuple cavalier préssythique en Hongrie. Dissertationes Pannonicae*, ser. II. 9. 128.

⁷⁸ Tompa: i. m. 72.

⁷⁹ Patay: i. m. 7.

ban mészbetétes kerámia és halotthamvasztás volt a Dunántúlon (Kisapostag). Még kevesebbet tudunk meg az északi tartomány emlékanyagáról a korabronzkorban.

Az első periódusról szóló összefoglalásból a következő megállapításokat emeljük ki: „Innerhalb des Landes ist von Bedeutung, dass bisher keiner der kupferzeitlichen Friedhöfe und keine Siedlung trotz der vielen kulturellen Verwandtschaften mit der ältesten Kupferzeit (itt valószínűleg elírás van és a fiatalabbról van szó) in die ältere Bronzezeit hineinreicht. Gerade diese Tatsache hat uns eine Trennung der beiden Stufen ermöglicht und hier liegt der interessante Fall vor, dass wohl in der Besiedlung, aber nicht im Habitus der Kultur ein Abbruch vorliegt.“ A Dunántúlra vonatkozólag ez nem állja meg a helyét. Emlékeztetek a mezőkomáromi⁸⁰ telep rétegvizonyaira, Fonyód—Bézsénypuszta badeni és kisapostagi típusú temetkezéseire, a tőköli temető anyagára. Ezek a lelőhelyeken mindenütt megvan a rézkori és korabronzkori anyag egymás felett, vagy egymás mellett. Szóval jelen esetekben kimutatható a település, de nem a „kultúra“ folytonossága. A bronzkor elején egy nagyobb mérvű keleti beözönléssel kell számolni; az új honfoglalók egy része mongol jellegű volt (Hainburg—Teichtal, Oroszvár, e sírok anyagának rokonsága a marosvidéki sírokéval). Kár, hogy Tompa munkájában, amely általános tájékoztatást nyújt, antropológiai eredményekről említést nem találunk; hisz éppen ezen vizsgálatok eredményei a folytonosság és újabb kultúrák keletkezéséről érdekes adatokat szolgáltathatnak.⁸¹

Sajnáljuk, hóg Tompa nem mondja meg, Tószegen B-I és B-II-nek milyen rétegek felelnek meg. Tószeg B rétegei kb. 2-3 m magasak lehetnek, ha A és B 4-5 m. Hogy mi a lényeges különbség Tószegen B-I és B-II között, nem látjuk világosan, mert Tompa a B-I táblán csak egy tószegi edény képét hozza (23. t. 15), azon a táblán, amelyen Tószeg B-II anyag szerepel, eddig Tószegről ismeretlen anyaggal találkoznak (28. t. Szöreg). Nem látjuk azt sem világosan, hogy Szöregen is különbséget lehet-e tenni B-I és B-II anyag között, mert mint már említettük, Szöreg és Tószeg között Tompa sok hasonló vonást fedezett fel. A régibb kisapostagi típust (Kisapostag I) is a B I periódusba keltezi Tompa; ez a legrégebbi, bronzkori kerámia a Dunántúlon.⁸²

A nagyrévi edény keltezését⁸³ nem ismerem el helytállónak. Ilyen díszítésű edények második periódusú anyaggal nem nagyon fordulnak elő. Arra nézve még nincsen megbízható adatunk, hogy a vučedoli kultúra a bronzkor első periódusának a vége felé élt volna a Dunántúlon, pedig a nagyrévi edény díszítése mutatja nyilván a vučedoli utóhatást. Az edény talpkiképzése is inkább az első periódusra jellegzetes.⁸⁴ De a nagyrévi telep és temető anyagát sem ismerjük, az ásatás menetéről sincsen tudomásunk.

⁸⁰ Nagy László szóbeli közlése. Az anyag a Veszprémi múzeumban van.

⁸¹ Hillebrand Jenő: *A prehistoria néhány segéd tudományának jelentőségéről*. Arch.Ért. XLV (1931), 248—251. l.

⁸² Tompa: i. m. 23. t. 13.

⁸³ Tompa: i. m. 23. t. 5.

⁸⁴ Tompa: i. m. 21. t. 12—14.

Tompa a vučedoli kultúra hatásáról a következőket jegyzi meg: „Die Tószeg B-Gruppe übertnimmt also diese Ornamentik aus der Vučedol-Zóker Kultur, die wir bisher nur in der Westprovinz nachweisen konnten.“ A vučedoli kultúra már a kisapostagira hatott és ezáltal közvetve Szekszárd I-típusokon is ki lehet mutatni hatását; hasonló edények mint az említett nagyrévi a Dunántúlon nincsenek a második periódusban. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy Tószeg B-I és B-II szakaszokra való felosztásának létjogosultsága van, azonban Tompa munkája (74—116 l.) alapján nem látjuk e periódus felosztásának jogosultságát, ha időrendi egymásutániságról van szó. A 23. t. ábrái között csak egy nagyrévi és egy tószegi edény szerepel, de a nagyrévi edényt is inkább az első periódusba keltezném, a lovasberényi edények és a leletek két szakaszra való felosztást nem indokolnak. Kisapostag az első periódusba keltezendő, úgyszintén a dunántúli függeszthető edények egyrésze. A 28. táblán közölt szőregi edények jellegzetes típusai az Alföld déli részének. Tompa sajnos nem közli, hogy a Tószeg B-II rétegei között az ásatók találtak-e hasonlókat. Vagy talán úgy kell a felosztást értelmezni, hogy B-I az Alföld északi részén, B-II a délin mutatható ki? De ez akkor időrendi párhuzamosságot jelent és akkor másfajta elnevezés egyértelműbb lenne.

Átérve a nyugati művelődéstartomány adataira, Tompa elsősorban a gerjeni temetőre és telepre hivatkozik. A gerjeni anyag részletes kronológiai fejtegetésekhez nem alkalmas. Wosinszky annakidején sok mindent talált itt, de a gerjeni bronzkor B-I és B-II anyaga között különbséget alig lehet tenni, hisz a leletösszefüggéseket nem ismerjük.⁸⁵

A dunántúli bronzkori hamvasztásos temetkezésekről és különösen a lovasberényi temetőről a szerző a következőket jegyzi meg: „Die Brandbestattungen in Lovasberény mögen, da wir bisher nur Hockergräbern begegneten, ebenfalls als ein Hinweis dafür angesehen werden, dass sich zu den Trägern der altbronzezeitlichen Kulturen ein anderes Volk gesellte, es handelte sich, wie die folgenden Ausführungen beweisen sollen, nicht um eine zufällige Änderung des Bestattungsritus.“ Ezzel szemben már a badeni kultúra és a harangalakú edények kultúrája is ismerte a hamvasztásos temetkezést és Lovasberényig e temetkezési szokás folytonossága kimutatható. A korabronzkori kultúrák hordozóihoz így nem csatlakozott egy „más nép“, legalább a temetkezési rítus nem ezt bizonyítja. Valószínű, hogy az első periódus vége felé vándorolt nyugat felé az, amit mi ma Gátának nevezünk, de ez a temetkezési szokásokban nem eredményezett változást. A következő érveket hozom fel: a korabronzkori szegedkörnyéki és gátai leletek rokonsága, nagyrévi típusú leletek elterjedése a Dunántúlon, Hainburg-Teichtal és Oroszvár mongol jellegű koponyái, Kisapostag-II és Szekszárd I-típusú edények a Hainburg-teichtali temetőben.⁸⁶ A hamvasztásos temetkezés ősi a Dunántúlon, így nem a második periódusban kezdődött. Úgy jellemezhetném a második periódus fejlődését a Dunántúlon, hogy lokális csoportokra oszlás figyelhető meg leginkább. Így

⁸⁵ Tompa: i. m. 77.

⁸⁶ Beninger Eduárd közlése. Naturhistorisches Museum. Bécs. — Az oroszvasi anyag a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Bottyán Árpád ásatása.

pl. Szekszárd I, Veszprém I, Vátya-Lovasberény tulajdonképpen ilyen lokális tagozatokat jelent, nem pedig önálló kultúrákat. Az alapréteg ugyanaz: Kisapostag. A lokális tagozatokra oszlást talán Gáta nyugatra vándorlása váltotta ki. Akkor kerülhettek nagyobb számmal keleti művelődéselemek a Dunántúlra.

A gyulaji (Jovánca, Gyulaj község régi neve) négyszögletes tál nehezen hozható kapcsolatba a Királyszentistvánon talált ovális alakú lábas tá-lakkal. A gyulaji leletek időben Kisapostaggal lehetnek párhuzamosak, míg a veszprémi típusú királyszentistváni leletek már a III. periódusba keltezhetők.⁸⁷ Tényként fogadható el azonban, hogy a vučedoli kultúrának erős befolyása volt a dunántúli mészbetétes kerámia kialakulására, de már az első periódusban; ezt Tompa csak feltevésként említi.

Tompa az „új kultúráról“ a következőket mondja: „Diese neue Kultur Tószeg—B der Westprovinz verlieh der ganzen Provinz eine einheitliche Prägung. Ihr Einfluss macht sich aber auch in den benachbarten Regionen fühlbar. Nach Süden verbreitete sie sich der Donau entlang und war ebenso in Slavonien, s. B. Surčin und Sotin (beide Museum Zagreb), wie auch im südlichen Banat heimisch.“ A dunántúli Tószeg B kultúra körülírása nem világos. Kisapostagi típusú temetők délen a Duna mentén és Szlavóniában; nem kerültek felszínre, legalább én tanulmányutam alatt egyetlen múzeumban sem láttam ilyen anyagot. A surčini és sotini leleteket magam is tanulmányoztam és rajzoltam és ezek, valamint a lovasberényi meg királyszentistváni leletek között nem találtam olyan kapcsolatot, hogy egységes kultúráról mernék beszélni, bár a kölcsönhatásokat nem vonom kétségbe. Itt leginkább kisapostagi hatásról van szó, hisz a dunántúli korai bronzkor viszont át van szöve déli elemekkel. Az Ostrovul Corbului-ban talált edény és az e fejezetben felsorolt leletek között a kapcsolat még sokkal lazább.⁸⁸

Tompa a kerámiát is részletesen leírja,⁸⁹ azonban nem látom pontosan, hogy milyen kerámiát sorol a második periódusba. Ugyanis a leírás szerint a szekszárdi kerámiára lehetne gondolni, a képek szerint a veszprémiekre. A trapézalakú bronzlemezek kisapostagi kerámiával a leggyakoribbak, előfordulnak azonban vatyai típusú sírokban is még. Keltezésük: első és második periódus. Tompa is átvette Hampel ismert rekonstrukcióját: trapezalakú lemezek övnek összeállítva; ezt a rekonstrukciói technikai kísérletek nem igazolják.⁹⁰

Áttérve a harmadik periódus tárgyalására, sajnáljuk, hogy Tompa nem ismerteti részletesen a Tószeg C rétegeiben előforduló anyagot. Úgy látszik, hogy az ú. n. fiatalabb mészbetétes kerámia együtt fordul elő a bütykös kerámiával.

Valószínű, hogy Tószeg C is több réteget foglal magába, sőt, amint egyes közlésekből kiderül (Childe, Nestor), Tószeg B rétegekben is fordul elő mészbetétes kerámia; nagyon érdekes lenne megtudni, hogy tényleg egymás mellett feküdtek-e e leletek az egyes rétegekben, vagy talán kü-

⁸⁷ Tompa: i. m. 78.

⁸⁸ Tompa: i. m. 78.

⁸⁹ Tompa: i. m. 78—79.

⁹⁰ Mozsolics A.: *A kisapostagi korabronzkori temető*. ArchHung. XXVI. 7. kép. 21—5.

lön lehet választani azokat a rétegeket, amelyekben mészbetétes kerámia volt és azokat, amelyekben bütykös kerámiát találtak. Vagy legalább is az előfordulás arányára lennének kíváncsiak.

Tompa a szekszárdi típusú kerámiát tartja jellegzetesnek a Dunántúl harmadik periódusára nézve. Fő kelléke e kerámiának a széles mészbetétes sáv lenne. A széles mészbetétes sáv már Szekszárd I jellegzetessége. Kisapostag II típusú edényeken szintén megfigyelhető a széles sávok kitöltése. A közölt kisköszegi edények csak egy edény, nem a harmadik periódusba keltezendő, hanem egy vučedoli típus.⁹¹

Érdekes, hogy Tompa a szeremlei típusú kerámiát is e csoportban tárgyalja, holott szerinte a dunántúli kerámia jellegzetessége a széles mészbetétes sáv. E csoport jelenti a déli elemek előretörését, ami különösen a fiatalabb veszprémi típusokon jól kimutatható és ami — mai kronológiai felfogásunk szerint — a második periódus végén, harmadik elején a kulturális átállítódást eredményezte

A szerző a 33. táblán összeállította a harmadik periódus bronzanyagát. A darabok közül alig egynéhány sorolható a leletkörülmények ismerete nélkül e korban. A bronzimezekről már megemlékeztem. A ferdén átfúrt gömbfejű tűk a legrégebb veszprémi típusú kerámiával fordulnak elő Baracska-Nagyhalompusztán.⁹² E temetőben több lelet még erős kisapostagi tradíciókról tanúskodik. A harmadik periódus sírjaiban elég ritka a bronzanyag (pl. Királyszentistván), és így a bronztárgyak csak az összes körülmények figyelembevétel után keltezhetők. Nem akarjuk mellőzni azt a tényt, hogy nagyon fiatal bronzkori sírokban régi típusú bronz tárgyak is előfordulnak. Így pl. az orozipusztai sírleletben is talá-lunk régi típusú bronzokat,⁹³ azonban a többi tárgy az előbb említettekkel nem mutat kapcsolatot.

A harmadik periódusban szóló összefoglalásban Tompa a következőket mondja: „Einflüsse von Süden her fehlen gänzlich.“ Magam úgy látom, hogy éppen e periódusban kell egy erősebb déli befolyással számolni. Utalok a madáralakú csörgőkre, a délen valószínűleg e korban gyakoribbá váló Vénusz-alakokra, a díszítés egyes elemeire. Versec-Vattina befolyására, stb. A „fejlődés organikus folyása“ nem olyan organikus, mint első percben mutatkozik. A temetkezési rítusban is változás áll be, amennyiben gyakoribbá válnak a Dunántúlon olyan sírok, ahol nem urnában temetik el a hamvakat (Királyszentistván, Németboly pl.). E korban jelennek meg nagyobb számmal dunántúli művelődés-termékek az Alföldön. Ezek olyan tények, amelyeknek történelmi jelentőségen kívül elsősorban kronológiai jelentősége van.

Tompa negyedik periódusa már részben Reinecke első hallstatti periódusával párhuzamos. Nem látjuk, hogy Tószeg legfelső rétegei már hallstattiak-e, azaz Reinecke kronológiájával hogyan párhuzamosíthatók. Nem tűnik ki világosan, hogy e korban milyen áramlatok érvényesültek, mert a füzesabonyi kultúrába Tompa többfelét sorol, ami nem egy

⁹¹ Tompa: i. m. 32 t. 4—5. 87.

⁹² Tompa: i. m. 33. t. 4, 5, 7.

⁹³ Tompa: i. m. 34. t. 16, 17, 21, 22. — L. e tábla többi bronzanyagát és a 33. táblán közölt leleteket.

azonos kultúra anyagának benyomását kelti. A füzesabonyi telepen, ahol a „Tószeg D“-csoport „egyedül“ van képviselve és amely telep művelődés-rétegeinek magassága a 3 m-t is eléri, némi elővigyázatosságra int e rétegek helyzete Tószeggel kapcsolatban. Ugyanis Tószeg C és D rétegei együttvéve kb. szintén ilyen magasak, sőt e magasságot talán el sem érik, miután Tószeg A-B rétegei 4—5 m magasak, s így Tószeg C-D számára 2-3 m marad. Ez nem feltétel nélküli érv a füzesabonyi rétegekről mondottakkal kapcsolatban, mert egyik telepen gyorsabban növekedhetett a művelődés-réteg, mint a másikon, de jelen esetben ezt a nagy eltérést figyelemreméltónak találom. Valószínűleg teljesen Tószeg D rétege, vagy rétegei nem azonosíthatók Füzesabony rétegeivel. „Hinsichtlich des Fundmaterials zeigen sich aber in den Niveaus keinerlei Abweichungen; der ganze Fundkomplex ist von oben bis unten völlig einheitlich und das in den unteren Schichten gefundene Material kommt gleichartig auch in den oberen vor.“ A házak, amint a közleményekből kitűnik, gyakran leégtek Füzesabonyban, de háromszor mintha teljesen újból felépítették volna őket, legalább is három, az egész telepre kiterjedő réteget lehetett megállapítani. A Füzesabonyban talált sírokról Tompa a következőket mondja: „Die Grabkeramik ist mit der der Wohnschichten identisch.“ A telepen talált temetkezések azonban lényegesen fiatalabbak, mint a telepen talált kerámia,⁹⁴ sőt Reinecke kronológiája szerint legheylesebben a hallstatti B periódusba sorolnók a füzesabonyi telepen talált 10 csontvázas sírt. A teleppel párhuzamos megyszói és hernád-kai temetőkhöz nem fordulnak elő olyan tárgyak, mint a 10. sírban. A sírok későbbi temetkezések és olyan időkből valók, amikor a füzesabonyi „tell“ már lakatlan lehetett. A temetkezések Tompa szerint a legfelső réteg alatt voltak, Gallus Sándor szerint a legfelső házréteg padlója fölött;⁹⁵ Méri István szerint a síroknál a legfelső házréteg padlója át volt vágva. Tompa füzesabonyi kronológiája ingadozik, mert a füzesabonyihoz hasonló zablarúdakat a kora vaskorba is keltez.

A szerző kitér a füzesabonyi csontlemez díszítésére is, ehhez hasonlót ismer Tószegről, Vattináról és Mykene-ből.⁹⁶ Mint jelzi, spirális díszítések, igaz ugyan, hogy festettek, mykenei kerámián is vannak.

Ami a keleti művelődés-tartományt a bronzkor negyedik korszakában illeti, Tompa sok olyan jelenséget sorol ide, amely már részben későbbi korok művelődés-terméke. E korban már erős lausitzi hatásokat lehet megfigyelni, de ez jól körülhatárolható. Ezt különösen a füzesabonyi anyaggal kapcsolatban emelem ki. A dunántúli bronzkor negyedik szakaszáról ma még elég keveset tudunk, arról az anyagról, amely Füzesabony rétegeivel párhuzamos. Elég korán jelennek meg lausitzi elemek,⁹⁷ de történelmi szerepük még teljesen tisztázatlan. A többi, már régebről

⁹⁴ A következő leletek lényegesen eltérnek a megyszói anyagtól: Tompa: *i. m.* 40. t. 4. 5; 41. t. 1, 7, 11, 17. — E leletek már erősen hallstatti jellegűek.

⁹⁵ Tompa: *i. m.* 96. — Gallus—Horváth: *i. m.* 2. kép.

⁹⁶ Tompa: *i. m.* 95. l. 41. t. 9.

⁹⁷ Mithay S. és Bottyán Á.: *Első koroncói ásatás a Bábótán*. Győri Szemle, 1939. 1—12.

ismert anyag kronológiai fejtegetésekhez nem nyújt elég támpontot. Itt csak néhány lelőhelyet említek, amelyekre részben Tompa is felhívja a figyelmet: Pákozdvár, Szentandrás, Lengyel, Kölesd. A mészbetétes kerámia eltűnése, amely Tompa szerint még egy ideig él a negyedik periódusban és azután „majdnem nyomtalanul eltűnik“, olyan kérdés, amely nem képezte vizsgálat tárgyát. Talán elfogadható a feltevés, hogy a lausitzi kultúra feltűnésekor szűnt meg a mészbetétes kerámia, azonban, amint az emlékanyag mutatja, csak részben. A benszülött lakosság aligha olvadt be rögtön és valószínű, hogy csak az újabb hullámok söpörték el, vagy szorították őket délre; e mellett több adat látszik tanúskodni. Néhány évvel ezelőtt Rhé Gyula mutatott nekem egy sírt, amelyben 8 mészbetétes díszítésű és 1 lausitzi típusú edény volt. Sajnos, akkor csak jegyzeteket készítettem róla. Újabban Gallus Sándor figyelmeztetett, hogy a jászdózsai Kápolnahalom ásatásakor megyaszói típusú házban (bronzkor negyedik periódusa) veszprémi típusú kerámiát is talált.

Összegezésül: Míg a tószegi hiteles jegyzőkönyvek feldolgozva nincsenek és a tószegi Laposhalmon a rétegvizsnyokra vonatkozó hitelesítő ásatások nem történnek, összehasonlító kronológiai fejtegetésekhez nem használhatjuk fel a tószegi anyagot. Hiányzik az anyag áttekintése, a kritikai felülvizsgálás lehetősége és a kutatóknak nincsen olyan anyag a kezükben, amely a másirányú vizsgálatokat is lehetővé tenné. Lehetségesnek tartjuk, hogy az egyes periódusokat másképpen kell beosztani, különösen Tószeg B és C között látszik a határ nem eléggé indokoltnak.⁹⁸

A kronológiai irányú munkák között a szerzőé különösen kiemelendő, hisz majdnem teljesen szakít a múlt tradícióival és a további munkálatokhoz is új irányt mutat. A kronológiai fejtegetésekhez alkalmas telepek és temetők anyaga azonban, még nincsen a követelményeknek megfelelően ismertetve, és így több tekintetben ez a kronológia módosítandó. A kezdeményezés és az útmutatás azonban a szerzőnek mindenkor érdeme marad.

9. Patay Pál tanulmánya csak a bronzkor első két periódusát öleli fel.⁹⁹ Tompának néhány adatát helyreigazítja és kronológiáját részben módosítja is.¹⁰⁰

A bevezetésben Patay tájékoztat elgondolásairól. Az a véleménye, hogy a kerámia „inkább alkalmas egyes népcsoportok elkülönítésére“. E fellogás oda vezetett, hogy minden újabb kerámiánál újabb kultúráról be-

⁹⁸ Habár Banner János feltételezi, hogy Tompa bronzkori kronológiája vitára adhat alkalmat, a tószegi rétegződésre felépített rendszert, mely szerinte „bizonyára nem minden területre érvényes“, „egyetlen biztos támpont“-nak elismeri. Arch.Ért. L (1937), 159—61. Valóban az is lehetne, ha olyan kimerítően ismernők, mint pl. a pécskai és perjámosi telep rétegvizsnyait, vagy Banner János szegedkörnyéki ásatásait. — L. Sulimírski T.: *Ein Bronzedeptfund aus Niedzieliska, Kr. Przemyslany, Swiatowit, XVII (1936—37), 277—82.* Az utóbbi szerzőnek a magyar bronzkor negyedik periódusára vonatkozólag vannak kételyei.

⁹⁹ Patay P.: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon.* Diss. pannonicae. ser. II. 14.

¹⁰⁰ Tompa: i. m. 33. t. 11, 8, 24, 27, 14, 25, 18, 20, stb. — Patay: i. m. XI. t. 15, 19; XIII. t. 1, 4, 2, 3, 7, 8, stb. Tompa szerint e tárgyak Kecskemétről, Patay szerint Vatyúról származnak.

szél. Egyelőre nincsen tudomásom olyan etnográfiai tanulmányról, ahol ennek igazolását találnók (l. jegyzet). Kétkedem pl. abban, hogy az afrikai néger törzsek a kerámia alapján elválaszthatók egymástól. Magától értetődik, hogy más és más módszerekkel és eszközökkel dolgozik az őstörténelem és az etnográfia, azonban hasonló kijelentéseket csak az etnográfia igazolhat. Azonos művelődés-javak nem jelentenek azonos népiséget, azonos népiség nem jelent azonos kultúrát, sőt még azonos nyelv sem mindig. Majdnem minden esetben külön vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy e három tényező közül hány fedi egymást. Az az elgondolás, hogy a kerámia „alkalmas egyes népcsoportok elkülönítésére“, továbbmenve azt jelenti, hogy a nép és a művelődés-javak, így kultúra fogalma is azonos lenne. Valóban több ilyen értelmű megjegyzést találunk Patay könyvében. „Ez a nép nemcsak Magyarországon található meg, hanem tőlünk nyugatra és északnyugatra is, mégpedig Auszriában, Cseh- és Morvaországban. Az egyes kutatók igen különböző nevekkkel illetik ezt a kultúrát.“ A szerző néha nemcsak a nép és kultúra, hanem a kultúra és kerámia fogalmát is azonosítja: „Csehországban pedig a Podedbrady hamvasztásos sírban található együtt a két kultúra.“ Sírban eddig kultúrát még nem találtak. „Hazánk egyik legrégebben felismert kultúracsoportja (!) a Dunántúl mésszel kitöltött vonalakkal díszített kerámiája.“ Zavarólag hat, ha valaki kultúra és nép meg kultúra és kerámia között különbséget nem tesz. Az ősrégészet számára rendelkezésre álló anyag nem olyan természetű, hogy ezek alapján a népi határokat egyértelműen megvonhatnók. Van tudásunk őskori népekről, amelyek Magyarországon éltek, mégis mily nehezen tudjuk az archeológiai anyagot a paleetnológiai adatokkal párhuzamosítani. Hogy lehet akkor egyes típusok alapján népeket szétválasztani? A legtöbb esetben azt sem tudjuk, honnan jöttek és hova mentek. Aligha bizonyítható, hogy annyi nép lakott itt az őskorban, ahányféle kerámiát — kultúrát megkülönböztet a szakirodalom. Különben a kerámia eleve nem lehet döntő érv a kultúrák és etnikumok szétválasztásában.

Patay a bevezetésben a kultúra és művelődéskör fogalmát is igyekszik tisztázni: „... egyes kultúrák az egyező jelenségek alapján közös kultúrkörbe sorolhatók“. Fentebb: „... ahol a leletanyag teljesen egységes színezetű — ebben az esetben kultúrákról beszélünk.“ Nem világos, hogy mi a kultúra és kultúrkör kritériuma, azaz kritériumai, mert az „egyező jelenségek“ és az „egységes“ színezet között lényeges különbség nincsen.

Ahány kutató, kb. annyi értelme van a művelődés-kör fogalomnak (l. pl. Áberg). Az utóbbi években olyan kutatók is használták e kifejezést, akik valójában távol állanak *Koppers-Menghin* iskolájától. Az őstörténészek közül elsősorban Menghin igyekezett a művelődés-kör elméletet szélesebb körben kidolgozni. Bár etnográfiai vonatkozásban meglehetősen tisztázva van, az őstörténelemre vonatkozólag még sok szempontból a kutatók maguk is huzódnak a módszeres megalapozástól és a rendszer kidolgozásától. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy míg ez az elmélet az őstörténelemre vonatkozólag kielégítően kidolgozva nincsen, értelem és tartalom nélküli szavakat ne használjunk. Meg kell még említeni, hogy a művelődéskör nemcsak horizontális, hanem vertikális értelemben is

veendő, és így nemcsak térséget, hanem időt is jelent. Patay e kifejezést csak horizontális értelemben használja.¹⁰¹

Tanulmánya célját Patay pontosan körülírja: „... tanulmányom célja, hogy ezt az időszakot (a Bronzkor I. és II. periódusa) a hazai stratigráfia által hitelesített leleteket alapul véve, a jelenlegi álláspontoknak megfelelően időbelileg tagolja, továbbá az egyes időszakokon belül jelentkező kultúrákat és csoportokat széjjelválassza.“ Fentebb rámutattunk már, hogy mennyiben vehetők alapul a stratigráfiailag hitelesített leletek. És ha a stratigráfia bizonytalan, akkor ennek alapján a leleteket hitelesíteni nem lehet — legalább is egyelőre, míg a jegyzőkönyvek feldolgozva nincsenek, a tőszegit alapul venni nem célszerű. Megemlíti Patay továbbá, hogy „csak a kerámia alapján indultam el“. Evvel szerző valószínűleg azt akarja mondani, hogy a kerámia par excellence korhatározó. Ez téves, mert sok esetben a bronzok, sőt a csonttárgyak is jó korhatározók, csak az utóbbi években evvel nem foglalkoztak a kutatók.

A bevezetésben leírja még Patay, hogy mikor beszél kultúráról és mikor csoportról. Csoport: két kultúra keveredik, azaz az anyag „a szomszédos régiókból átvett elemekkel tarkított“. Különösen vigyázni kell ilyen esetekben, mert a nem „egységes színezetű“ leletanyag lehet időrendben egymás melletti és egymás utáni és egyik esetben sem kell kultúrakeveredésről vagy csoportról beszélni. Másrészt hol lehet egy tiszta kultúrát kimutatni? A határok a legtöbb esetben alig vonhatók meg, különösen pedig azon jelenségek határai, amelyekre a szerző a csoport kifejezést használja.^{101/a}

Patay foglalkozik a bodrogkeresztúri kultúra szerepével a réz elterjedésével kapcsolatban. Míg körülöttük még minden a kőkorból él, addig a „Bodrogkeresztúri már haladást jelent; átmenetet alkot a Bronzkorba.“ Ugyanakkor badeni leletekkel valóban ritkán kerül elő fémtárgy. Ma még azonban nem tudjuk, hogyan alakult ki a neolithikum vége és a bronzkor eleje a Balkánon. És meg kellene vizsgálni azt is, hogy a réz ismerete nem keletről, azaz Déloroszországból származik-e hazánkba. Különösen az Erdősön talált rézlelet fontosságára szeretném a figyelmet felhívni.¹⁰²

Patay a kisapostagi kultúra kezdetét a bronzkor első periódusának a derekára keltezi, holott a „Tökölnél kimosott anyag magában rejti azokat a láncszemeket, amelyek a Harangedények népét mind a Nagyrévi, mind a Kisapostagi kultúrákkal összekötötték.“ Tény, hogy a harangalakú edények között sok olyan típus szerepel, amely egyrészt Nagyrév, másrészt Kisapostag felé mutatja az irányt. Nem értjük, hogy Nagyrév miért kezdődött előbb, mint Kisapostag. Évszámokkal ugyan nem lehet itt dolgozni, de kétségtelen, hogy Nagyrév és Kisapostag kezdete között alig lehet nagy időbeli különbség. Nem tételezhetjük fel, hogy Baden Budapest vidékén túlélte volna a harangalakú edények kultúráját. Baden

¹⁰¹ Menghin O.: *Weltgeschichte der Steinzeit*. 9—14. — Mühlmann W.: *Methodik der Völkerkunde*, Stuttgart, 1938. 197—198.

^{101/a} Zavarólag hat Patay könyvében, hogy a kultúrákat és korokat mindenütt nagy betűvel írja. Ez ellenkezik a magyar helyesírás szabályaival is.

¹⁰² László F.: *Háromszék vármegyei praemykenai jellegű telepek*. Dolgozatok, II (1911), 175—226. Francia összefoglaló: 227—259. l. 6. kép, 82—94. kép.

után azonban Kisapostag következik (stratigráfia! Mezőkomárom. Fonyódi urnasírok). Így Tököl után stratigrafia hiányában tipológiailag Nagyrév következik, másrészt Kisapostag és ez valószínűleg kronológiai egyidejűséget is jelent. Patay azért gondolhatta, hogy Kisapostag csak az első periódus derekán alakult ki, mert nagyrévi típusú edények többször találhatóak kisapostagi lelőhelyeken. De ilyenek pl. Fonyódon teljesen hiányoznak és inkább csak a keleti lelőhelyeken gyakoriak.

Érdekes, hogy míg Baden alig hagyott jelenleg kielemezhető nyomot a kisapostagi kerámián, mennyire befolyásolta kialakulását a harangalakú edények egyes formái. Tökölön is találhatóak edények, amelyeket még a harangalakú edények közé lehet sorolni, de Nagyrévhez már közel állanak. Ezek a formák jelzik a tulajdonképpeni átmenetet; ugyanakkor Kisapostag is kifejlődött.

Mint munkája 26. lapján olvassuk, Patay a tószegi stratigráfiára támaszkodik, azonban már nem ismeri el teljes mértékben ennek a rétegződésnek érvényességét a Dunántúlra is: „Mindamellett csak általánosságban mondhatjuk, hogy a tószegi rétegsor az egész magyarországi bronzkor időrendjét adja. A Dunántúlra például már nem vonatkoztathatjuk teljes egészében.“ Tószeg egyelőre kronológiai alapul nem vehető. Sajnáljuk, hogy Patay nem tért ki a pécskai és perjámosi rétegekre. Ha ismernék a nagyrévi és fűzesabonyi rétegek anyagát, máris eligazodhatnánk. E négy telep alapján az *Alföld* bronzkorának kronológiáját meg lehetne állapítani.

Patay külön nagyrévi és perjámosi kultúráról beszél, holott maga is megjegyzi: „A pitvarosi temető ugyan még legnagyobbrészt az I. periódusból származik, de itt már nem lehet határt vonni a nagyrévi és a perjámosi kultúrák között. Még inkább áll ez a szöregi temetőre nézve...“ Ha Patay V. és VIII. térképeit összehasonlítjuk, látjuk, hogy mind a nagyrévi, mind a perjámosi „kultúrák“ lelőhelyei nagyjából ugyanazon a területen helyezkednek el, az V. sz. térképen azonban a lelőhelyek sűrűbben vannak egymás mellett. Tompa is alig közöl Tószeg B rétegeiből származó anyagot és ezekről sem tudjuk, hogy valóban „rétegből“ származnak-e. Tószegről csak három „Tószeg B“ edényt ismerünk.¹⁰³ E három közül csak az nevezhető „perjámosi“ típusnak, amelyet Tompa könyvében 23. t. 15. sz. alatt közöl.¹⁰⁴ Roska Márton a világháború után folytatta perjámosi ásatásait. Figyelemre méltó, hogy a II. rétegben egy spiráltekercses rész karperec és egy ugyanolyan alakú kétfülű edény került elő, mint „Tószeg B-I“ valamelyik „rétegből.“¹⁰⁵ Ha összehasonlítjuk Patay nagyrévi és perjámosi kultúráit a pécskai és perjámosi anyaggal, érdekes eredményeket érhetünk el. Utalok a perjámosi III. rétegben előforduló függeszthető edényre.¹⁰⁶ Egy ilyent közöl Patay Tószegről (bronzkor I),

¹⁰³ Tompa: i. m. 23. t. 15; 24. t. 15; 25. t. 19.

¹⁰⁴ V. ö. Patay: i. m. VI. t. 15.

¹⁰⁵ Roska M.: *Sápáturüle archeologice dela Periamos* (Banat), Gemina (Temesvár), I (1923), 78—93. l. 5. kép. — A harmadik perjámosi rétegből még egy hasonló talpas tálaeska került felszínre, mint amilyen Kisapostagon gyakori. (U. o. 128—137. l. 25. kép. 2.).

¹⁰⁶ Roska: *Ásatás a perjámosi Sánczhalmon*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. VIII (1914), 82. l. 16. kép. — Patay: i. m. III. t. 5.

azonban az edénykének még egy négyszögletű áttört talpa is van. Szintén a perjámosi III. rétegben talált még Roska 2 drb. kétfülű korsót,¹⁰⁷ de kétfülű kancsók Pécskán nemcsak az első, hanem a 15. „csoportban“ is található, és ugyanilyeneket Patay már a második periódusba keltez, azaz ezek már a „perjámosi“ kultúrába sorolandók.¹⁰⁸ Pécskán és Perjámoson Roska egy nagyon érdekes kerámiát is talált, amellyel Patay nem foglalkozik. A díszítés főmotívuma a félköríves szalag.¹⁰⁹ Ilyen díszítésű edényfödő mind Perjámoson, mind Pécskán is került elő, mégpedig kétfülű korsókkal egy rétegben.¹¹⁰ Az utóbbiakat Patay már a második periódusba sorolja.

Fetételezzük, hogy Patay perjámosi kultúrája már Nagyrévvvel egyidős. Valószínű továbbá, hogy Nagyrév és Tószeg A rétegei sem hiánytalanul azonosak tartalmilag. Tószeg B felső rétegeiben már megjelenik a mészbetétes áru, Pécskán a 12. ásatási rétegben. De amennyire egy daraból ítélni lehet, a pécskai mészbetétes edény meglehetősen réginek látszik és talán leghelyesebben a Szekszárd I faciesbe sorolnánk. Pécska 12. rétege kb. Gátával lehet részben egyidős, mindenesetre ebben a korban Gáta már elvált attól, amit vagy Nagyrévnék, vagy Perjámosnak nevezünk. A Tószeg B mészbetétes edény¹¹¹ — ha tényleg megfigyelt rétegből került elő — egy Szekszárd I, legkorábban Kisapostag II típus. Különböző Patay állásfoglalása sem elég meggyőző: „A tószegi B rétegsor anyaga tulajdonképpen nem más, mint az A rétegben található Nagyrévi kultúrának továbbfejlődött szakasza. Mivel azonban kulturális különbségek élesen mutatkoznak az egymásfölötti rétegekben, ezért az új kultúrát önálló névvel kell megjelölnünk.“¹¹² Ha Tószeg B „tulajdonképpen“ csak Tószeg A továbbfejlődése, akkor nem látjuk, miért kell az „új“ kultúrának „önálló“ nevet adni. Ha nem önálló, hanem továbbfejlődött, akkor a régi név helyénvalóbb lenne. Nemcsak Tószeg B és C rétegei között találom a határt nem kellőképpen indokoltan, hanem Tószeg B és C rétegei között is. Ha tudnánk, miért kellett itt a határt megvonni és nem másutt, könnyebben áttekinthetnénk az anyagot, de még azt sem tudjuk, hogy a négy periódusnak egyenként hány tószegi réteg felel meg és mi volt azokban.

Hogy Nagyrév és Perjámos legalább is részben, sőt nagyrésztben egyidős volt és hogy inkább helyi eltérések azok, amelyek alapján Patay „új“ kultúráról beszél, sejthetjük a következő idézetből is: „Végeredményben a Maros-torkolat környékén nem lehetett a nagyrévi kultúra nagyon erőteljes, vagy pedig itt a Perjámosi kultúra korábban lépett fel mint másutt, ami miatt kevesebb jellegzetes Nagyrévi típust találunk.“ Még egy érv szól amellett, hogy Perjámos és Nagyrév nagyjából egyidős: Gáta Kisapostag végén vándorolhatott át a Dunántúlon nyugatra. Egyes gátai és perjámosi típusok feltűnően hasonlítanak egymáshoz, úgy, hogy amikor

¹⁰⁷ Roska: *i. m.* 81. l. 13. kép. 1—2.

¹⁰⁸ Roska: *Dolgozatok*, 1912. 7—33. t. 16. kép. — Patay: *i. m.* VI. t. 4, 5.

¹⁰⁹ Roska: *i. m.* 97. l. 46. kép. L. még *Dolgozatok*, III (1912), 14. l. 18. kép.

¹¹⁰ *Dolgozatok*, 1912. 19. l. 27. kép; 21. l. 32. kép. A felette levő rétegben Pécskán mészbetétes edény volt: 25. l. 43. kép.

¹¹¹ Tompa: *i. m.* 25. t. 19.

¹¹² Patay: *i. m.* 46.

Gáta leszakadt, akkor már Perjámos is ki volt alakulva. Kisapostag I feltétlenül a bronzkor I. periódusába sorolandó. Patay perjámosi kultúrája talán még túlélte. Gáta leválása a bronzkor első periódusának a végére, vagy a második kezdetére keltezhető, mindenesetre abba a korba, amikor már Kisapostag II és Szekszárd I kezdett kialakulni. Valóban mindegy, hogy az „új” kultúrát nagyrévinek vagy perjámosinak nevezzük, nagyjából egyidősek, csupán fiatalabb és régibb típusokat különböztethetünk meg és lokális eltéréseket is megfigyelhetünk. De külön kultúra, sőt „új” kultúra itt nem volt. A szétválasztásnak leginkább tipológiai jogosultsága van. Hasonló esetekben helyesebb egy kultúrán belül jelentkező csoportokat, főleg ha időbeli különbségeket lehet megállapítani, számokkal megjelölni: pl. Kisapostag I, II, Veszprém I.¹¹³

Amit Patay Perjámosnak nevez,¹¹⁴ lényegében nem más mint Nagyrévnek részben lokális, részben előrehaladott stádiuma. Nagyrév—Perjámos — a Patay által megállapított típusokat alapul véve — a bronzkor első és második periódus első felébe keltezhető. A második periódusban kezd délen a régebbi verseci kultúra kialakulni. Ezt nevezi a „hatvani” kultúrának.¹¹⁵

A továbbiakban Patay világosan megmondja, hogy a „Tisza alsó folyása mentén ugyanaz a lakosság él, mint az A periódusban, amit mi nagyrévi kultúrának nevezünk. A tószegi B települési réteg lakosságának azonban már a perjámosi kultúra nevet adtuk.”

A lakosságot nem lehet kultúrának nevezni. Továbbá, ha ugyanarról a népről van szó, miért kell a kultúrának új, azaz „önálló” nevet adni? És ha a „folytonos fejlődés tovább sem akad meg, törést sem szenved”, miért kellett még egy új kultúrát, a hatvanit megjelölni?¹¹⁶

Egyszer már kifejtettem, hogy sem Északpannon, sem Délpannon „mészbetétes kultúra” nincsen.¹¹⁷

Arra vonatkozólag, hogy a „Déldunántúli mészbetétes kultúra” a második periódus végén ugyan megvan, „de tulajdonképpen a Tószeg C időre jellegzetes”, nincsen még biztos adatunk. Úgy látszik, hogy Kisapostag II-ből alakult ki Szekszárd I és a széles mészbetétes sávú urnák Vatyával egyidősek.

Nem bizonyítja semmi, hogy a békés fejlődés folyamánként, mert „a fiatalabb elűt az idősebbtől”, „... egy újabb időszakról, a II. (Tószeg B) periódusról (Kr. e. 1800—1500) beszélhetünk.” Hogy e választófalak az egyes periódusok között helyesnek mutatkoznak-e, a további kutatás fogja eldönteni.

Patay a bronzkor második periódusáról szóló bevezetésben azt bizonyítja, hogy az első periódus kultúrái átalakulnak a második periódus

¹¹³ Mozsolics A.: *Bronzkori sír Szönyből (Brigetió)*, Arch.Ért. 1940. 133—7.

¹¹⁴ A „perjámosi kultúráról” először Nestor írt bővebb ismertetést: *í. m.* 84—9. — Ő a bronzkor első periódusába keltezi. A képeket Roska kisebb közleményeiből ollózta ki: *Gemina*, I (1923), 51—6, 78—93, 128—37.

¹¹⁵ Patay: *í. m.* VI. t. 7. Szöregi 147. sír.

¹¹⁶ Patay: *í. m.* 44.

¹¹⁷ *Folia Archeologica I—II*, 222—3. — L. még Willvonseder K. és Holste F. ismertetését: *WPZ. XXVI* (1939), 184—92. és *Germania*, XXIV (1940), 225—31.

kultúráivá. Így Nagyrévből Perjámos lesz, Kisapostagból Vatyá, a Dunántúlon és Kisalföldön pedig Kisapostagot „illetve esetleg“ Badent az „Északpannon mészbetétes kultúra váltja fel.“ Kisapostag az első periódus végén átalakul, azaz szétágazik és úgy Vatyá, mint Veszprém és Szekszárd alapját képezi. Vatyá sem nevezhető „önálló“, vagy „új“ kultúrának, hanem Kisapostag egy fiatalabb faciese. Bizonyos fokig ezt még Veszprémről és Szekszádról is el lehet mondani, bár mindkettő Kisapostaggal szemben nagyobb önállóságra tett szert és divergensőbb komponensek játszottak szerepet kialakulásában.¹¹⁸

Az ú. n. magyarádi „csoportot“ Pataynak a veszprémi típusú kerámiával együtt kellett volna tárgyalnia. Igaz, hogy itt és ott más a temetkezési rítus, de a formakincs nagyjából azonos. És az „Északpannon mészbetétes kultúrát“ nem lehet a magyarádi csoport „anyakultúrájának“ nevezni.¹¹⁹

Patay majdnem egy egész fejezetet szentelt az aunjetitzi kultúra magyarországi befolyásának; különösen arra gondol, hogy ez a hatás a magyarádi csoport és a gátai kultúra leletanyagában nyilvánul meg.¹²⁰ Előbbire vonatkozólag ez némiképen érvényes is, de a gátai kultúra csak később kapott aunjetitzi befolyást, kezdettől fogva ettől még mentes volt, hisz Gáta és Nagyrev—Perjámos között lényeges különbség nincs is.

Patay, mint Tompa is, elsősorban a kerámia alapján keltez. Így előadódnak olyan helyzetek, hogy a rákospalotai leletet ő a bronzkor C periódusába keltezi, ugyanezt a leletet Willvonseder a B—I periódusra találja jellemzőnek. Ilyen óriási eltérések onnan erednek, hogy minden kutató az anyag többé-kevésbé egyoldalú szelekciója alapján építette fel kronológiáját és nem törekedtek az összes jelenségek felismerésére és mérlegelésére és a történelmi fejlődést, az eseményeket, ezek mikéntjét és miértjét sokszor mellőzték. Patay hivatkozik a rákospalotai edény keltezésénél egy vatyai kétfülű kancsó oldalán levő „Tószeg C“ bütkeire.¹²¹ Valójában nem tudjuk, hogyan néznek ki a „Tószeg C“ bütökök, mert a tószegi, a harmadik periódusnak megfelelő anyagot, nem ismerjük.

Patay szerint a „Noppenring“ — legtöbbszörre kettős huzalból hajlított gyűrűk — „csak az aunjetitzi kultúra által elfoglalt területekre szorítkozik.“¹²² Ismerek ilyen gyűrűt aranyból Kisapostagról és egyet Bencurfalváról (Magyar Nemzeti Múzeum). E két lelőhelyet aligha lehet az „elfoglalt“ területhez sorolni. Patay szerint (67. l.) „nálunk már a perjámosi kultúrában igen gyakoriak“ a bronzpityék. Ezek kisapostagi kerámiával már szép számmal fordulnak elő (pl. Ercsi), és így már az első periódusba is kell őket keltezni.

A szerző az aunjetitzi kultúráról a következőket jegyzi meg: „ . . . az aunjetitzi kultúra hazánkban csak egy kis területét szállja meg a Bronzkor

¹¹⁸ Veszprém és Szekszárd nem tekinthetők önálló kultúráknak: az ilyen elválasztást csak a tipológiai analízis indokolja, a történelmi háttér és a paleontológiai adatok nem. A kerámiát valószínűleg gölöncsérek állították elő, túlzás lenne így ebből kultúrákat konstruálni.

¹¹⁹ Patay: i. m. 71.

¹²⁰ Patay: i. m. 60. kk. — L. e. kérdésre vonatkozólag Willvonseder ismertetését is: WPZ. 1939. 184—92.

¹²¹ Patay: i. m. 65.

¹²² Patay: i. m. 65.

II. periódusában . . . A szomszédos területeknek a tőle etnikailag független lakosságára átalakító hatást gyakorol (Magyarád, Gáta).¹²³ Valóban nagyon kicsi ez a megszállt terület. De hogy mégis szerepet játszott, sőt átalakító hatása volt, azt ebben a vonatkozásban az antropológia lenne hivatva eldönteni. Ha antropológiai adatok nincsenek a kezünkben, nehéz eldönteni, hogy egy „kultúra“ milyen hatást gyakorolt az „etnikailag független lakoságra.“

A keletről jövő művelődésáramlatokkal a bronzkor folyamán eddig a magyar kutatók alig foglalkoztak. Patay következő idézete is világosan elárulja, mennyire sötétben tapogatózunk, ha a keletről jövő kulturális és etnikus áramlatokról van szó, vagy csupán a keleti országrészek őstörténelméről: „Láttuk azt is, hogy amíg a néphullámok nyugatról keletre haladnak, addig a kereskedelem iránya (l. a bronzok terjedése) valószínűleg fordított.“ Alig hihető, hogy míg a szkitáktól napjainkig a népmozgalmak keletről nyugat felé irányulnak — itt főleg a népvándorlásokra gondolok — addig a neolitikum és bronzkor folyamán minden nyugatról jött volna.

A tény az, hogy a tőlünk kelet felé eső országok őstörténelmét és őskori anyagát nem ismerjük. Ha már sehogyan sem lehet a nyugati eredetet kimutatni, akkor „honi eredetű“. Ha majd egyszer sikerülni fog Kelet és Nyugat szerepét tisztázni és a tényleg honi eredetűt megállapítani, sok történelmi tényre világosság fog derülni és akkor lehet majd valóban Magyarország őskorának kronológiáját — *történelmi alapon* — megoldani. De míg nem ismerjük a történelmi tényezőket, nem számolunk a Kárpátmedence különleges földrajzi adottságaival, nem is tudjuk, hogy milyen népek lakhattak itten, honnan jöhettek ezek, minden kronológia csak kísérletnek nevezhető.

A gátai kultúra és Nagyrév—Perjámos fiatalabb faciesének ipara között nagy a hasonlatosság. Ez tényleg csak úgy magyarázható, hogy egy kisebb törzs vándorolt keletről nyugatra, különben az antropológiai adatok is ezt látszanak alátámasztani.¹²⁴

Patay a gátai kultúrát a bronzkor második periódusába keltezi. Bár keltezésével egyetértek, érveit nem találom meggyőzőnek. Ugyanis a Hainburg—Teichtal-i temetőben két mészbetétes edény fordult elő; az egyik Kisapostag II, a másik Szekszárd I típus. Kisapostag II jelenti a tulajdonképeni átmenetet¹²⁵ Kisapostag és Szekszárd között, sőt bizonyos fokig Veszprém között is. Szóval e két edény a bronzkori első periódus végére és második elejére keltezhető, nem a második periódus végére. Ez azt jelenti, hogy e két edény ideje lényegében egybeesik a gátai „törzs“ nyugati vándorlásával.

Patay a „Litzenkeramik“ot a bronzkor első periódusának végére, „illetve a II. elejére“ keltezi „Kisapostagnak megfelelően.“¹²⁶ A Litzenkeramik feltétlenül, legalább részben Kisapostagot megelőzte. A helyes magya-

¹²³ Patay: i. m. 67.

¹²⁴ Patay: i. m. 77. — Beninger E.: Mühlhofer F. és Geyer E.: *Das frühbronzezeitliche Beihengraberfeld bei Hainburg-Teichtal*. MAG. LX (1930), 65—140. — Mozsolics A.: *A dunántúli bronzkor kialakulása*. Vasi Szemle, IV (1937), 234—40.

¹²⁵ Mozsolics A.: *A kisapostagi korabronzkori urnatemető*. ArchHung. XXVI, 16.

¹²⁶ Patay: i. m. 79.

rázat valószínűleg az, hogy Gátának inkább Kisapostaghoz volt kapcsolata mint a Litzengeramik-hoz, és így utóbbi helyesebben keltezhető a rézkor végére és a bronzkor elejére.

A Litzengeramik-kal kapcsolatban utaltam a Tolvádia típusra.¹²⁷ Az edények hamvasztásos sírokból kerültek elő, a díszítés leginkább a Litzengeramik díszítésére emlékeztet. Ez a kerámia még alig ismeretes, a leletkörülmények mindenütt tisztázatlanok. Bizonyosan fiatalabb mint Kisapostag.

Patay külön-külön északpannon és déldunántúli mészbetétes kultúráról és vatyai csoportról beszél. Régebbi dolgozataimban én is kihangsúlyoztam e három „kultúra“ önálló jellegét, amit ma tagadok. Veszprém és Szekszárd formailag — a kerámia alapján — még jobban körülhatárolható, azonban Vatyá valóban nagyon kevert. Mindhárom többé-kevésbé Kisapostag folytatásaképpen fogható fel, habár az átalakulásnál mindhárom esetben különböző tényezők játszottak szerepet. Annakidején úgy gondoltam, leginkább törzsi különbségekkel magyarázhatók a formák és díszítések eltérései, de ezt bizonyítani nem lehet. Ha Patay álláspontjára helyezkednénk, „csak a kerámia alapján indultam el“, feltűnik Vatyá erősen kevert jellege, hisz Vatyában megvan a kisapostagi, sőt legerősebben kimutatható kisapostagi alapréteg, Nagyrév—Perjámos erős behatása, Veszprém és Szekszárd formakincse. E „csoport“ jellege földrajzi elhelyezkedésével is magyarázható. Azonban tudjuk-e bizonyítani, hogy a lakosság ugyanolyan heterogén volt, mint anyagi kultúrájának formakincse? Patay különben részletezi, hogy mi minden volt hatással a Duna—Tisza-köz bronzkorának kialakulására, csak a Délvidék szerepét nem emeli ki; e helyen utalok többek között pl. Szeremlére.

Különben Vatyával kapcsolatban egy másik probléma is felmerül. Mint már említettük, Patay nagyrévi kultúrája a Duna—Tisza-köz északi részén helyezkedik el, perjámosi kultúrája a délin, habár azért akadnak lelőhelyek itt és ott is. Valószínűleg Vatyá földrajzi elhelyezkedésével, bizonyos fokig már Kisapostag elterjedésével is magyarázható Nagyrév—Perjámos földrajzi eltolódása és e kultúra fiatalabb faciesének jellege is.

Patay a vatyai csoport végét főleg a bütykök, az ansa lunaták alapján keltezi. Megjegyzi, hogy a „déldunántúli kultúra széles mészszalagos edényei is fellelhetők“. Az eredmény: „Végül kétségtelen, hogy a vatyai csoport a Tószeg C periódusba is belenyult.“ Nem tudjuk, hogy vatyai „csoport“ kerámiát megfigyeltek-e a tószegi rétegekben — és akkor is tudni kellene, hogy mely rétegekben. És hogyan állapítható meg, hogy a vatyai csoport belenyult a Tószeg C periódusba? Azok a jelenségek, amelyeket a szerző a Tószeg C periódusba sorol, esetleg az előző periódus tartozékai lehetnek. Már többször említettem a dolgozatban, hogy éppen a második és harmadik periódus között tartom az elválasztást nem kellőképpen indokoltnak.

A vatyai csoportról nagy kétkedéssel fogadom a következő kijelentést megindokolhatatlansága miatt: „ . . . a lakosság etnikuma nem lehetett olyan egységes, mint ahogyan például akár a perjámosi, akár az Észak-

¹²⁷ ArchHung. XXVI. 35. — WPZ. 1942. 30—50.

pannon mészbetétes kulturák népe.“ Valóban sok elem tartkítja a vatyai „csoportot“, de csak kerámiát, és hogy a nép ugyanennyi elemből tevődött-e össze, ki tudja azt bizonyítani? Különbén is mit tudunk arról, hogy milyen népek laktak itt a bronzkorban és hol tartunk még a antropológiai vizsgálatokkal? Egy nép faji összetételéről kerámia alapján ítéletet mondani nem lehet.

Szerző könyvében egy „Aldunai“ kultúráról is találunk említést.¹²⁸ Nem világos, hogy a szerző mire gondol. Ugyanis az Alduna vidékén sokféle mészbetétes áru fordul elő és ezeknek keltezése egyelőre teljesen bizonytalan. Nincs kizárva, hogy a hallstattkor elején is mészbetétes áru volt még használatban e vidéken és hogy mikortól kezdve számolhatunk ilyenekkel, arra vonatkozólag teljesen megbízható adatunk nincsen. A verseci múzeum rendkívül gazdag anyagára hivatkozom e helyen.

A „déldunántúli mészbetétes kultúrát“ Patay javarészt a bronzkor második felébe keltezi; szerinte „kialakulása a II. periódus végén történik“. Ez azt jelentené, hogy Kisapostag és Szekszárd között bizonyos időbeli hiatus lenne. Ezzel szemben a szekszárdi típusú régebbi urnák a kisapostagi urnából származnak. Említettük volt már a Hainburg—Teichtal-i temető egyik szekszárdi típusú edénykáját is. És kérdezem, ha Kisapostag a második periódus derekáig is tartott volna és Szekszárd csak a második periódus végén alakult volna ki, mi ékelődöik akkor a kettő közé. Hogy a „Déldunántúli kultúra zöme a Tószeg C időszakra esik“, valószínűleg a szerző is közben eltért ettől a kelteztől.¹²⁹

A Dunántúlon Patay szerint a következő kultúrák követik egymást: „Baden és Vučedol-Zóki—Kisapostagi—Északpannon—Déldunántúli—Aldunai. Baden és Vučedol bizonyos ideig tényleg egyidősek, de hogy kezdetűl végig-e, azt nem tudjuk. Kisapostag után nemcsak Veszprém következik, hanem Szekszárd is, sőt talán az „Aldunai“ kultúrának egy régebbi faciese is, de nem a Dunántúlon, hanem az „Alduna“ vidékén.

Patay lényegtelen javításokat eszközölt Tompa abszolút kronológiáján; így a Tószeg B periódust 100 évvel megrövidítette, a Tószeg C periódust meg 100 évvel megtoldta és a bronzkor végét nem a szkíta betörésig keltezi, hanem 900-ig Kr. e.¹³⁰ Ennek az abszolút kronológiának is csak az a becsértéke van mint a többinek.

Sajnos Patay nem tudta magát eléggé az előbbi rendszerektől függetleníteni. Bár kronológiája több tekintetben módosításra szorul, ez készült a legnagyobb körültekintéssel és a legnagyobb anyaggyűjtés alapján.

10. A legfiatalabb kronológiai rendszer az enyém, de sokkal szerényebb igényű mint az említett szakembereké és csak a dunántúli bronzkor első két periódusának a kronológiáját igyekeztem kidolgozni. Az általános felfogást, hogy a kerámia elsősorban korhatározó, a munka megírásakor még osztottam és az újabb szempontok még nem kristályosodtak ki akkor. E helyen nem részletezem e kronológiát, hisz a dolgozat folyamán úgyszólván érintettem a lényeges pontokat.¹³¹

¹²⁸ Patay: i. m. 91.

¹²⁹ Patay: i. m. 91. és 92.

¹³⁰ Patay: i. m. 95.

¹³¹ ArchHung. XXVI, 41.

II.

A fejtegetések folyamán általában szigorúan ragaszkodtam a szerzők szövegéhez és így nem térhettem ki olyan lényeges dolgokra, amelyek nélkül a kronológiai megoldások lehetetlenek.

Általában szokás minden az archeológiai emlékanyag által megfogható és megállapítható jelenségnek a kultúrához való kapcsolása. Beszél többek között Menghin szellemi, szociális és materiális kultúráról.¹³²

Legyen a kultúra bármilyen primitív, lelki és fizikai előfeltételei vannak. Nevezhetők ezek külső és belső tényezőknek is. Ha az őskorban egyéni történelemről nem is beszélhetünk¹³³ — az őstörténelem tulajdonképpen a művelődéstörténelem egyik fejezete — a kultúra kialakulásának és alakulásának belső és külső tényezői vannak. Ezek az őstörténelem eseményeit döntően befolyásolták.¹³⁴ A külső tényezők közé sorolnám az éghajlati viszonyokat és megélhetési lehetőségeket (l. pl. a termés mennyiségének szerepét a háborúk alakulásában és kialakulásában), a geofizikai adottságok megváltozását (nagy kulturális átalakulás a jégkorszak végén), de a külső tényezők közé tarthatjuk egy idegen nép vándorlása is. Példának a magyar honfoglalást említem.

Az anyagi kultúra fejlődése szervesen összefügg az igényekkel, ezzel szemben az igények — pszichológiai momentumokat nem tekintve —, arányban növekszenek az anyagi megszilárdulással. Példának hozom fel erre a hallstatti emlékanyagot. A sóbányászat valóban annyira jövedelmező volt, hogy nagyobb igények kielégítésére is gondolni lehetett. Feltűnően nagy azon tárgyak száma, amelyek Itáliából származnak. Ugyanakkor, amikor a hallstatti temetőben a szebbnél-szebb bronzedények felbukkannak, távolabb eső vidékeken (Csöngé pl.) a bronz edényeket legfeljebb agyagmásolatban találjuk meg. Az igény, a vágyódás a szebb és finomabb iránt itt is megvolt, de nem volt kielégíthető, mert nem voltak meg az anyagi előfeltételek. Errefelé is járhattak venetiai vagy adigei kereskedők, de anyagi előfeltételek híján a bronzedények használata nem válhatott annyira általánossá, mint pl. Hallstattban.

Fontos annak a ténynek szem előtt tartása is, hogy nemcsak az anyagi előfeltételek, hanem a szociális helyzet is kultúrdifferenciálódást von maga után. Világos példának említek egy mai falut, ahol a lakosság földműves, ugyanebben a faluban van jegyző meg tanító és néhány iparos is, akiknek az anyagi, nemcsak szellemi kultúrája különbözik a földművesek kultúrájától, de különbözhetik a tanító kultúrájától a földesúr is lényegesen. És ha egy ilyen falunak az emlékanyaga ma-holnap föld alá kerül teljes egészében, sok olyan lehet, amely időben egymás utáni, vagy egymás mellett: pl. a földesúr kastélya és a kanász kunyhója egyidőben épülhetett és a kettőnek semmiféle tipológiai kapcsolata nincsen. Ha a példát az őskorra

¹³² Menghin O.: *Die Weltgeschichte der Steinzeit*.

¹³³ Wahle munkájában felhívja a figyelmet az egyéniség szerepére is (78. l.): „Die Namenlosigkeit des Fundstoffes bringt es mit sich, dass das Interesse an der schöpferischen, den Lauf der Entwicklung entscheidend beeinflussenden Persönlichkeit in der frühgeschichtlichen Forschung kaum jemals lebendig geworden ist.“

¹³⁴ Roska M.: *Az ősrégészet kézikönyve*. II. Az újabb kőkor. 9—12.

vonatkoztatjuk, meg kell gondolni, hogy akkor is voltak szociális különbségek, hogy más volt a szegények és gazdagok művelődési igénye, habár alacsonyabb műveltségi fokon nem olyan élesen elhatárolt és olyan sokrétű a szociális differenciálódás.¹³⁵

Vannak továbbá elsődleges és másodlagos igények. Pl. a só az őskorban is nélkülözhetetlen volt, bizonyos fejlődési fokon a bronz és vas is, másodlagos igény kielégítése egy díszesebb tárgy, pl. egy arany edény megszerzése. A mai viszonyokból egy példát említek: az ezüst evőeszköz használata egy bizonyos szociális rétegnél általános. Kérdezem, egy nagy alföldi faluban mennyi ezüst tárgyat lehet ugyanakkor találni? Pedig kulturális egyidejűségről van szó, sőt a műveltségük négy iskolai éven keresztül azonos. Nagyobb műveltségi fokon általános a szociális rétegek nagobbmértvű differenciálódása. Újból említem a hallstatti és csöngői példát. Egy bányavárosban, ami végeredményben Hallstatt a kelta hódítás előtt volt, kétségkívül nagyobb volt a szociális differenciálódás mint pl. Csöngén, ahol földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozhattak az emberek. Kétségkívül volt Hallstattban egy munkásréteg és voltak munkaadók, voltak, akik a papi funkciót végezték és voltak, akik, ha erre szükség volt, megvédték az anyagi jólét előfeltételeit (szép kardleletek Hallstattban). Az anyagi lehetőségek, azaz az anyagi javak nem egyforma megoszlása az az út, amelyen előrehalad úgy a szociális és ennek nyomán a kultúra, elsősorban a materiális kultúra differenciálódása, hogy ez későbbben szellemi téren is mindjobban kiütöközzék. Hogy ezen példát jobban alátámasszam, példának hozom fel az erdélyi kincsleletek elterjedését. Roska Márton kimutatta, hogy az erdélyi kincsleletek lelőhelyei általában a sóbányák közelében található, vagy olyan vidékeken, ahol vagy arany vagy réz is található.¹³⁶

A végső következtetése a fejtegetéseknek, hogy azonos kultúrán belül olyan szociális és materiális differenciálódás állhat be, hogy a művelődéstermékek szinte nem egyazon kultúrájának benyomását keltik.¹³⁷

Az utóbbi években az egyes kultúrák szétválasztását a kutatók a kerámia alapján végezték el. Ez bizonyos fokig, de akkor is nagy hibalehetőségekkel helytálló lenne, ha minden család maga állította volna elő a háztartásában és életében szükséges eszközöket, ha feltételezhető lenne, hogy valóban az őskorban a családok ugyanolyan mértékben voltak fogyasztó és termelő egységek, vagy hogy legalább is nagyobb egységeken belül (falu, törzs) ez így volt. E feltevés már azért is alaptalan, mert minden egyes vidéknek vagy falunak önellátónak kellett volna lennie, ez pedig sohasem volt így. A bronzkorban talált bronz szerszámok nyersanyaga

¹³⁵ L. e. kérdéssel kapcsolatban Kiss Lajos könyvét (*A szegény ember élete*). Itt bon-takozik ki, hogy egy látszólag homogén réteg, mint amilyen a paraszti és hozzá csatlakozó réteg, mennyire tagolt. — Páztortúz, XXVII (1941), 491—501.

¹³⁶ Roska M.: *Der Bronzdepot von Borév*. Mannus, XXIV (1932), 540—7. — 543. l. térkép. Feltűnő, hogy a természeti kincsekben gazdag vidékeken sokkal nagyobb számmal kerültek kincsleletek felszínre, mint olyan helyeken, ahol csak földművelés folyhatott.

¹³⁷ Ennek bizonyítására egy avarkori fejedelmi leletet és egy szegény avar ember sírját hasonlítom össze: Hampel J.: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, III, 260—2. tábla. (Kunágota). — László Gy.: *Avarokori pásztorckésztségeink*. Arch.Ért. 1940. 91—8. l. XXII. t. 1, 2. kép.

legtöbbször távolabbi vidékekről származik. Jelenti ez azt, hogy a kereskedelem is kultúralakító szerepet játszott mindig az anyagi előfeltételeknek, az elsőfokú és a szociális igényeknek megfelelően. Érdekes megfigyelni pl. hogy az itáliai eredetű importárúk milyen vidékeken találhatók nagyobb számban: mindig olyan területen, amelyek természeti kincsekben bővelkednek, vagy legalább is ezeknek közelében, fontos útvonalak mentén, szóval ahol az árut meg tudták fizetni, ahol az anyagi jóléttel egyidejűleg az igények is megnövekedtek. De nemcsak a bronz tárgyakra vonatkozik ez, hanem a kerámiára nézve is. Ezt ugyan nem szállíhatták olyan messzeeső területekre, mint a bronztárgyakat, de mégsem tételezhető fel, hogy mindenki értett úgy a díszesebb kerámia mint a mindennapi használati tárgyak előállításához. Példának hozom fel a díszesebb hallstattkori sírkerámiát (Süttő, Csöngö, Sopron). Feltűnik bizonyos tájegységeken belül a formák és díszítés azonossága, ami bizonyosan onnan ered, hogy az edények gölöncsérműhelyekből kerültek ki, szóval műhelyek dolgoztak, mesterek állították elő a kerámiát. Ezek a mesterek meg valószínűleg nem ragaszkodtak szigorúan a népi határokhoz, ha árujukat el akarták adni. Majd minden kutató elsősorban a díszes kerámiát veszi tekintetbe, ha meghatározza egy-egy kultúra határát. Ha azonban az áru gölöncsérműhelyekből kerül ki, akkor már a kerámia alapján nem lehet sem egy nép, a legtöbb esetben egy kultúra határát sem megvonni. Talán ilyen határok megállapítására még a házi kerámia alkalmasabb lenne, ennek problematikáját azonban még nem ismerjük eléggé.¹³⁸ Az egyszerűbb házi kerámiát talán az őskorban nem gölöncséreknél szerezték be,¹³⁹ de a díszes kerámiát minden bizonnyal. Még egy tény figyelemre méltó. A veszprémi típusú edények között, sőt kisapostagi is van, olyan nagyon finom agyagból készültek tűnnek fel, ami az iszapolás nagyfokú technikája mellett annak feltevését igazolja, hogy különleges, nem mindenütt található agyagból készültek ezek (nagyon vékony falúak, legtöbbször vöröses sárgára, vagy szürkére égetve). Ilyen agyag nem fordul elő minden község határában, így ez is azon feltevés mellett szól, hogy az áru kereskedelem útján került forgalomba. Továbbá sírokban gyakran találunk olyan edényeket is, amelyen a köznapi életben hasznavehetetlenek.¹⁴⁰ Ilyen sírkerámiát valószínűleg csak gölöncsérek állítottak elő és a közhasználatban nem szerepelhettek, már méretüknél fogva sem. Így a kerámia elterjedése és a népi határok már nem fedhetik egymást, vagy legalább is e két fogalom nem szükségképpen azonos.

Csak néhány szempontra akarom a figyelmet felhívni, amit azok a kutatók, akik kronológiával foglalkoztak, nem vettek eléggé figyelembe. Kultúrtényező az anyagi jólét, a szociális differenciálódás. Egyazon népen belül a szociális differenciálódásnak megfelelően a kultúra szintén differen-

¹³⁸ Sok példát ismerünk arra nézve ma élő primitíveknél, hogy az asszonyok állítják elő a háztartásban szükséges agyagedényeket.

¹³⁹ Méri István munkái alapján is igazolódik, hogy már az őskorban gölöncsérek működtek: A mészbetétagy elkészítésének módja a kisapostagi edényeken. ArchHung. XXVI. 45—53. — L. még tőle: *A Torma Zsófia gyűjtemény bükkii jellegű cserepei*. ETI Évkönyve, 1941.

¹⁴⁰ Wosinsky M.: *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete*. XXV. t. 6, 7.

renciálódott, de tájegységeknek megfelelően is, azaz a tájegységek által követelt szükségleteknek megfelelően is.

A belső tényezők, — talán még bonyolultabbak és a legtöbb esetben aligha elemezhetőek ki. Ilyen belső tényezőnek nevezném a fajiság szabta szellemi, lelki és testi határokat, továbbá a vallást és a kulturális adottságokat. Lehet ilyen tényező az évszázados megszokás és beidegződés és a kényszer, amely új helyzetet teremthet.

Kétségkívül minden fajnak — itt a kevert fajokra is gondolok — sajátos kulturális adottságai vannak. Pl. a népvándorlás folyamán a steppei népek mindig olyan vidékeket kerestek fel vándorlásaik folyamán, ahol az őshaza életlehetőségeit megtalálták és életüket hasonló keretek között folytathatták. A délorosz síkságból idevándorolt magyarság nem a Kárpátok hegygerincein telepedett le. Ha egy nép azonban kényszerből kénytelen elhagyni azt az életteret, amely fajiságának leginkább megfelel, vagy elpusztul idővel, vagy kénytelen a megváltozott viszonyokhoz hozzáalakulni, ami a legritkább esetben sikerül. Pl. az Alföldre telepített tótok kultúrája, bár több mint két század óta laknak itt, különbözik a magyarokétól. Tót szilajpásztort például még nem láttak. A törökdulás után idetelepített idegenek nem a törökdulás előtti falvak helyén telepedtek le általában. Nyilván nem feleltek meg ezek a helyek faji adottságaiknak.¹⁴¹ És ha történtek is ilyen települések, akkor az új viszonyokhoz nagyobb mértékben kellett alkalmazkodniok, jelenti ez azt is, hogy szűkebb körben kultúrájuk ezeknek a telepéseknek másképen alakult mint testvéreiké, akik hasonló helyen települhettek, mint amit elhagytak.

A tárgyalt kronológiai rendszerek egyike sem számolt ezekkel a tényekkel. Sőt egyik dolgot sem állapította meg pontosan, hogy az egyes kultúrák maradványai milyen vidékeken találhatók: erdő közelében, vizek mentén, hegyes vidékeken, dombon, vagy völgyben, vagy csak az Alföldön. A legtöbb ilyenirányú felvilágosítást Patay könyvében találjuk. De az is fontos lenne, hogy milyen termőföldet kerestek az őskorban itt letelepülő népek. Más az a paraszti kultúra, amely a homokos talajon találja meg az életlehetőséget és más az, amely a zsíros földön. Egyes népek telepeit majdnem kizárólag dombvidéken találjuk meg, mások a völgybe húzódtak. Ez mind nem a véletlen műve. Ahogyan a népek fajiságuknak megfelelően keresik fel a számukra megfelelő életteret, azt a területet, amellyel fizikailag meg tudnak birkózni, úgy szellemileg, lelkileg sem szűnik meg soha az élettérrel a kapcsolat. Jelenti ez azt, hogy az alföldi ember szellemi kultúrája is másképen alakul, mint a dombvidékié. Sőt a táj egy nép vallási életét is befolyásolja.

Hogy egy törzs, egy nép élete, amelynek még nincsen állami berendezkedése, hogyan alakul, az javarészt ezeknek a tényezőknek arányától függ. Az őstörténelem olyan népek történelmét kutatja, amelyek már régen letűntek és csak materiális javaik maradtak fenn. De hogy miért kellett ezeknek a tettek színhelyét örökre elhagyni, annak belső és külső okai voltak, ahogyan feltűnésüknek is megvoltak a belső és külső indítókai.

Kétségkívül sok esetben a külső és belső kulturális tényezők nem

¹⁴¹ Gallus S.: Nép és föld?

elemezhetőek ma már ki, hisz pl. nehezen állapítható meg, hogy meddig terjedt az erdő és a művelhető föld az őskorban, milyen volt a vadállomány, stb. De ami adat rendelkezésre áll, azt meg kell menteni és ha valóban történelmet akarunk csinálni, és nem ősrégészetet és őskortudományt — egyik sem számol az élet dinamikájával — akkor ezeknek az adatoknak elsőrangú fontosságuk van, hogy az eseményeket kielemezhesük.

Ezen nehézségeken felül felsorolom azokat is, amelyek a kutatás elé gördülnek. A földből előkerülő emléktárgyak természeténél fogva erősen szelektáltak. Az évszázadok folyamán kétségkívül olyan lényeges dolgok mentek veszendőbe, amelyek alapján egyes kultúrákról egészen más képet alkothatnánk és fontos eseményeket is rekonstruálhatnánk. Példának hozom fel azt a lehetőséget, milyen más lenne felfogásunk Perikles Athenjéről, ha abból a korból egyetlen írásbeli feljegyzésünk sem maradt volna fenn. Kétséges továbbá, hogy az időbeli folytonosság szempontjából a teljes anyaggal rendelkezünk-e és nem hiányzik-e egyes korok anyaga teljesen. Valóban egyes vidékek korrendjét ma sem tudjuk megállapítani, egyszerűen azért, mert nem ismerünk pl. egy vidéken egyetlen bronzkori leletet sem. Mint említettem volt, Pulszky bebizonyította, hogy volt rézkor, de a rézkori kultúra emlékeinek csak nagyon kis hányadát ismerte. Csak Hillebrandnak sikerült az Alföld rézkori kultúrájának anyagi hagyatékát nagyobb mértékben felszínre hozni. Így persze a kutatás mai eredményei és Pulszky eredményei lényeges dolgokban eltérnek.

De nemcsak az okoz nehézséget, hogy az időrend szempontjából rendelkezünk-e a megfelelő anyaggal. Ismerjük-e minden őskori kultúra szociális differenciálódásának megfelelően a művelődésjavakat? Tudjuk jól, hogy nagyon sok gazdag római sírt kiraboltak még a népvándorláskorban. Azonfelül a gazdag leletek közül nem egy ma is régiségkereskedők kezén kallódik, vagy már az olvasztó kemencébe került, ha aranyból volt. Nem egy példát hallottam magam is. Általában a szegény népréteg kultúráját alig ismerjük, hisz a szegényember sírjából alig kerül be egy-két apró jelentéktelen tárgy a múzeumokba. Pedig ha az őstörténelmet rekonstruálni akarjuk, elengedhetetlen, hogy egy nép szociális rétegződésének megfelelően ismerjük kultúráját.

A kutatás nehézségei közé sorolom azt is, hogy egy-egy új lelőhely megtalálása csupán a véletlenül múlik. Így, miután a kutatás a véletlen mozzanatoknak köszönheti eredményeit, nagymértékben hiányzik az olyan széleskörű összehasonlítás lehetősége, mondhatnám a fizikai kísérlet lehetősége, ami végeredményben az etnográfia számára többé-kevésbé rendelkezésre áll.¹⁴²

Az egyetlen „kísérleti“ lehetőség az őstörténelemben a rétegződés,

¹⁴² Mühlmann W. az etnológiai történelemkutatás öt módszerét ismerteti, amelyek általában többé-kevésbé egyszerre állanak rendelkezésre az etnográfia számára. Viszont az ősrégészet forrása majdnem kizárólag az archaológiai emléktárgyak, ritkább esetben az írásbeli feljegyzések. Mühlmann W.: *Methodik der Völkerkunde*, 1938. A szerző a következőképpen foglalja össze e módszereket: „Zur ethnologischen Geschichtsforschung geben wir fünf Verfahrensarten an, und zwar a) als Hauptverfahren den „Modellversuch“, ferner b) die Befragung schriftlicher Urkunden; c) die Befragung mündlicher Überlieferungen; d) die Befragung archäologischen Materials; e) die Untersuchung örtlicher Streuung.“

csak a legtöbb esetben a rétegekből kerámiai tipológia lett. És egy rétegződés mint pl. Tószeg még alig mond valamit a dunántúli és erdélyi bronzkor történelmének szempontjából.

A tipológiával kapcsolatban a tárgyak funkciójára is fel szeretném hívni a figyelmet. Minden egyes tárgy, amelyet emberkéz készített, szerepet játszott az életben. Egyiknek hosszabb, másiknak csak rövid élete volt. Egyes tárgyak nagyon hosszú fejlődési fokon mentek át, később csak tradicionális jelentőségük volt. Erre a modern etnografiából számtalan példát ismerünk. És vannak formák, amelyek változatlanul évszázadokon keresztül megtartották formájukat, sőt funkcionális jelentőségüket is.¹⁴³

A tipológiának az lett az eredménye, hogy megállapították a tárgyak keletkezésének, virágzásának és hanyatlásának formáját. De figyelembe kell venni a készítő technikai készségét: egy kezdő gölöncsér másfajta edényeket gyárt, mint egy tapasztalt mester és másképen oldja meg valaki a tárgy kivitelezését, akit a szükség csak egyszer visz rá elkészítésére, mint egy kézműves, aki csak ennek az előállításával foglalkozik. Jelentheti mindez azt, hogy esetleg egy típus egy kultúrán belül is csak néhány példányban volt meg, más tárgyak meg évszázadokon keresztül tartották magukat függetlenül néptől és kultúrától és tértől is. És ez vonatkozhatik a kerámira is, ami ilyen szempontból nézve már nem lehet néphatározó.

És különben is hogy lehetne tipológiai sorozatokat felállítani, hisz fel kell tételezni, a legtöbb esetben ez bizonyos is, hogy ugyanazon tárgyak különböző anyagokból is készültek és olyanokból is, amelyek nem maradtak fenn. Így lehetséges, hogy egyes edényfajták bőrből, fából és agyagból is készültek, lehetséges hogy egymás után, de egymás mellett is. Egyik esetben a tipológia kronológiai egymásutániségot, másikban egyidejűséget jelent.

A típusoknak azonfelül soha sincsen önálló létük. Ahogyan az első darab előállítását a szükség tette időszerűvé, úgy a további módosítások is nem szervesen fejlődnek, — a törvényt csak később magyarázták bele — hanem az élet szükségleteinek megfelelően. Így aszerint, hogy hol és mire használták ugyanazt a szerszámot, többféleképpen módosult. És kialakulásában nem utolsó sorban a rendelő elgondolása is szerepet játszott, de a készítő találékonysága is.

Ha valóban őstörténelemmel akarunk foglalkozni — aki kronológiai rendszerekkel bibelődik, eleve ebben az irányban akar haladni — sok szempontot kell figyelembe vennünk, ami a munkát ugyan megnehezíti, de a kérdések tisztázásához közelebb visz. De nemcsak e téren merülnek fel nehézségek. Távlatlabb szemszögből nézve a kutató egyéni adottságai és műveltsége valóban olyan tényező, amit egy munka elbírálásakor figyelembe kell venni. Az őskori anyaggal kapcsolatban az a kétely is felmerül, hogy nem ismerve egyrészt a mai primitíveket, sőt parasztságunkat sem, mennyire

¹⁴³ László Gy.: *i. m.* — László egyik dolgozatából emelem ki a következő a tipológiára vonatkozó megjegyzését (Hitel, 1942.): „Az élet nem kényszeríthető bele íróasztal mellett kiagyalt elméletekbe s így a régészeti módszerek közül is csak azok a rendező elvek lehetnek helyesek, amelyek az élet formálójerejének engedelmeskedő rugalmassággal nyúlnak az anyaghoz.“ László Gy.: *Adatok az avarság néprajzához*. IV. Gerevich-Emlékkönyv, 1942. 16—24.

tudunk városi műveltségünkkel az őskor „primitív” anyagának a tanulmányozásában elmélyül. Így ha a primitív élet lehetőségeit, törvényeit és megoldásait nem ismerjük, nem csodálkozhatunk azon, ha a legtöbb kutató tipizál ahelyett, hogy elhinné, hogy az őskor emberének is volt története és nemcsak típusorozatok kiagyalásán törte a fejét. Érdekes evvel kapcsolatban megfigyelni, hogy az ősrégészet mennyi a legmodernebb tárgykörből átvett műszóval dolgozik; beszélünk antennás kardokról, harangalakú edényekről, sujtásos fibuláról, stb., stb. Ez azt jelenti, hogy az őskori anyagot a XX. század kultúrájának megfelelően osztályozzuk, de talán értékeljük is.

A kronológiai tanulmányok elé ma még óriási akadályok gördülnek. Egy rendszert valóban sok mindenhez lehet kötni. Az abszolút kronológia elsősorban a múzeumot látogató közönséget érdekli, habár fontosságát nem szabad lebecsülni. Így, amint a rendszerek részletes ismertetése folyamán láttuk, nemcsak az abszolút kronológiát rögzítették a kutatók különböző jelenségekhez, hanem a relatív kronológiát is. Az első kutatók mint Hampe, Pulszky, Undset csak nagy általánosságban dolgoztak és a további munkákhoz gyűjtötték össze az anyagot. Azok a rendszerek, amelyek már ennek minősíthetők (Montelius, Reinecke), elsősorban a bronztárgyak alapján állapították meg a kronológiát. Tették ezt azért — tulajdonképpen a rendelkezésre álló anyag vezette őket — mert abban az időben legjobban a bronztárgyakat ismerték. A múlt század vége felé a gomba módjára földből növvő múzeumok főleg a fémtárgyakat, ezek között is főleg a gyűjtélkes leleteket szedték össze. Érdekes régi múzeumi naplókat átnézni. A tokos baiták olyan számban szerepelnek ezekben, hogy azóta mintha szinte ki is fogytak volna. Történt ez pedig elsősorban azért, mert a találó földmunkások az agyagedényeket legtöbbször, ezekben kincset sejtve, széttörték, ha azután akadt bennük bronz tárgy, az bekerült az óráshoz, vagy a helyi gyűjtőhöz, vagy a múzeumba, vagy még viszontagságosabb körülmények között szétszóródott a kovácsműhelyek, a külföldi régiségkereskedők és gyűjtők között. Az ásatási technika abban az időben volt kialakulóban, a megfigyelések nem pontosak, a legfontosabb szempont a gyűjtés volt, vagyis az újonnan épült múzeum szekrényeinek a megtöltése. Fődemük az első kutatóknak, hogy ebből az anyagból is milyen messzemenő, sok esetben ma is helytálló következtetéseket tudtak levonni. Sok kutató még ma is ezekhez a rendszerekhez igazodik, igyekszik kibővíteni újabb szempontok szerint, de lényegében még mindig ragaszkodik a régi alapon megalkotott rendszerhez (Willvonseder, Åberg). A háború után, de már közvetlenül előtte is, a múzeumoknak, tekintve, hogy már elég anyaggal rendelkeztek, nem kellett a szekrények megtöltésének szempontját egyedül szem előtt tartaniok. Az anyag tanulmányozásával kapcsolatban is merültek fel kérdések, amik megoldásra vártak. Akkor indultak meg a nagy ásatások. Először persze inkább temetőket tártak fel a kutatók, de a modern szellemtudományi irányzatokkal kapcsolatban felmerült a szélesebbkörű érdeklődés is. Így nagy telepek ásatására is sor került, sőt sok esetben az ásatások egyes problémák megoldását is célozhatták. Az első nagyszabású és ma is kiaknázható telepásatások Pécskán és Perjámoson voltak. A háború után főleg a Magyar Nem-

zeti Múzeum végzett ilyenirányú ásatásokat, sokszor neves külföldi szakemberek bevonásával. Ezen ásatások eredményeit Childe, Tompa és Patay foglalták rendszerbe. Childe igyekezett több rétegeződés által levont tapasztalatokat rendszerbe foglalni, Tompa elsősorban a tószegi rétegződés időrendjét tartotta mérvadónak, Patay rendszere nagyobbfokú szintézisre törekszik.

Ezek a kronológiai irányzatok tulajdonképpen a rendelkezésre álló anyaggal együtt fejlődtek. Ezért a rendszerek bírálata egyúttal az anyaggyűjtés módjára is vonatkozik.

Valóban megnehezíti az objektív kritikát az, hogy az ásatások pontos menetéről és eredményeiről nincsen tudomásunk. Továbbá úgy látom, hogy az ásatásoknál az irányadó szempont még mindig a tipológiai kronológia vagy a kronológiai tipológia volt, és más szempontok nem érvényesültek eléggé. Bár az ásatások megindítását a telepkutatás, az antropológiai adatok vizsgálása, a technikai kérdések megoldása és egyéb más kérdések tisztázása tette szükségsszerűvé, ezek a szempontok a kronológiai dolgozatokban alig érvényesültek. És melleleg a történelem tökéletesen elveszett; ezt pedig az ásatások folyamán ki kellett volna deríteni.¹⁴⁴ Az ásatásokból előkerült anyagot a múzeumok ma már alig tudják befogadni, de az anyag történelmi ismereteinket alig bővítette. Külföldön történtek ugyan ebben az irányban kísérletek, de lehetséges, hogy éppen a módszerek hiányossága folytán a kísérletek nem bizonyultak kielégítőnek. Különösen Menghin *Weltgeschichte der Steinzeit* című munkáját támadták sok oldalról. Habár rengeteg megoldási lehetőséget vet fel, a szintézis talán az anyag hiányossága folytán, talán mert a módszer nincsen kellőképpen megalapozva, talán mert világnézetileg is határozottan állást foglal, nem elégít ki sok szakembert. Mégis visszatérek rá, mert úgy látom, hogy egy kronológiai rendszer csak történelmi tényeken épülhet fel és nem az ősrégészet végnéküli típusorozatain.¹⁴⁵

Nem tudom elképzeini, hogy csak a kerámia változatai, a sír típusa, vagy a fémtárgyak alakja mondja meg a kort. De amint láttuk, még a „stratigráfia által hitelesített“ leletekkel szemben is sokszor óvatosság ajánlatos.

Gallus Sándor egyik dolgozatából a következőket idézzük: „A prehisztóriából „történelem“ lett és valljuk be, a legmegbízhatatlanabb történelem.“ Továbbá: „... egy lépéssel sem jutunk túl, ha a kultúrák mozgásainak alapján történelmet írunk.“¹⁴⁶ Mindkét megállapítás helyességét elismerem. Azonban e két megállapítás nem azért történhetett meg, mert

¹⁴⁴ Tompa szerint a véccél „az őskor történelme felett borongó homályt eloszlatni.“ (*A magyar történetírás új útjai*, 353–64.)

¹⁴⁵ Sprockhoff egyik munkájában érdekesen felel egy megjegyzésre, ami a régészeti anyag történelmi szempontok szerinti ismertetését hiányolja. Maga is úgy találja, hogy a cél csak ez lehet. „Quellenforschung kann niemals überwunden werden, sie muss ständig neben der darstellenden Forschung hergeben und sie kontrollieren.“ (*Die germanischen Vollgriffschwerter der jüngeren Bronzezeit*. RGF. IX. 3. — A magyar őskorkutatásna sem lehet más célja, mint az őskor történelmi eseményeinek megvilágítása. És hogy ezt elérhessük a forráskiadásoknál — az anyagpublikációknál — előreláthatóan már ezeket a szempontokat figyelembe kell venni, különben kezdhetjük újból a munkát. L. még Tompa F.: i. m.

¹⁴⁶ Sziget, I (1935), 44–52.

az őskorban nem lettek volna történelmi események, hanem azért, mert a módszerek és kiindulópontok egyoldalúak volt, és így egyirányú volt a kutatás és ez mindig a már természeténél fogva válogatott anyagot is válogatta, azaz a kutatók a legtöbb esetben a kitűzött célnak megfelelően válogatták össze az anyagot. A legtöbb ilyen vándoroltatás és kultúrák mozgatója a tipológián alapul.

Nemcsak a „kultúrák” reagáltak az eseményekre, hanem elsősorban az őskorban itt élő népek és ezeken belül a szociális rétegek. Kétségkívül másképpen viselkedtek az őskorban azok az emberek, akiknek a sírjában arany ékszerek találhatók, mint azok, akiknek csak egy bögre jutott a másvilágra. Az egyik réteg, amelynek értékek vannak a kezében, bizonyos fokig konzervatív, legalább is abból a szempontból, hogy a szerzett jogokhoz és a nehezen megszerezhető anyagi értékekhez jobban ragaszkodik. Viszont a újításokkal szemben meglehetősen fogékony. A szegényebb sorsban élő társadalmi réteg csak a formákkal szemben mutat nagy konzervativizmust, tárgyi értékelése más, mint a jómódúaké.

A bronzkorra vonatkozólag csak néhány történelmi eseményre akarom a figyelmet felhívni, amelyek segítségével idővel talán egy használhatóbb és nem főleg tipológiai szempontokat figyelembe vevő kronológiai rendszert lehet kidolgozni. Sok esetben az őstörténelem segéd tudományai által jutunk olyan történelmi adatokhoz, amelyek csupán az emlékek osztályozása által nem foghatók meg.

Történelmi esemény volt a neolitikum végén, azaz a rézkőkorban az északi elemek megjelenése hazánkban. Nemcsak a kultúra alakult át és bővült újabb színekkel, hanem sok eddig ismeretlen tárggyal és eszközzel bővült az anyagi kultúra. A harangalakú edények kultúrájának megjelenése nagymértékben befolyásolta a korabronzkor kialakulását nemcsak a Dunántúlon, hanem az Alföldön is.

A réz, továbbiakban a bronz ismerete (ez valóban korszakalkotó volt), új megoldási lehetőségeket hozott magával.¹⁴⁷ Ne felejtjük el, hogy ez egyike volt a legforradalmibb találmányoknak. Más lehetőségek kínálkoztak harcászati szempontból is, hisz másképpen lehetett harcolni egy bronz fegyverrel, mint eggyel, amely csontból, vagy kőből készült.

Az ékszerek is csakhamar fémből készültek — az arany természetesen megtartotta régi szerepét — de a bronz ékszer több ember számára volt elérhető, mint az őskorban is nagyon ritka és nagyértékű arany. Érdekes lenne kikutatni, milyen irányban haladt előre a bronz ismerete és mennyire vált általánossá. Érdekes pl. és ennek gazdasági oka is van többek között —, hogy egyes kultúrákon és korokon belül nagyon ritka a fémeletek száma. Egyik oka lehet, hogy sokszor újból beolvasztották a fémtárgyakat, másik, hogy a szűkös anyagi körülmények folytán csak kevés bronz tárgyat vásárolhattak.

Hogy a kutatók még ma is mennyire ingadoznak annak megállapításában, hogy mikortól keltezzék a bronzkort és hogy az abszolút kronológia szempontjából is más és más adatokra bukkanunk, egyik főoka, hogy a

¹⁴⁷ L. pl. a vasbeton és az alumínium szerepét a XX. század kultúrájában.

réz és bronz ismerete nem egyidőben kezdődött mindenütt, aminek, mint már többször jeleztem, kell hogy gazdasági, közlekedési és nem utolsó sorban társadalmi alapja is legyen. Így pl. egyes vidékeken kisapostagi sírokban alig találunk bronz eszközöket, sőt teljesen hiányozhatnak is (Fonyód-Bézsény), ugyanakkor a dunamenti temetők sírjaiban sokszor nagyon nagy számban kerülnek elő bronz tárgyak. Egyik fő közlekedési út, talán a legfontosabb, a Duna-mente volt és a távolabb eső vidékeken, amelyek közlekedési szempontból nehezen voltak megközelíthetők, már alig-alig jutott. Ilyen és hasonló megfigyelések alapján sok szempontot nyerünk nemcsak a kulturális differenciálódottság, hanem szociális állapotokra nézve is. Érdekes pl., hogy veszprémi és szekszárdi típusú kerámiával ritkán kerül elő fémtárgy, még a gazdag királyszentistváni temetőben is csak néhány jelentéktelen fémtárgy került felszínre. A rákospalotai és rácsegresi és keszthelyi leletek is, amelyek a mészbetétes kerámiával egyidősek, mutatják jól, hogy milyen bronz tárgyak voltak e korban használatban. Talán más jelentőséget is tulajdoníthatunk e leleteknek, hisz jellegük — mai tárgyi tudásunk szerint — elűt e korból általánosan megszokottól: több esetben megvizsgálandó, hogy hasonló jellegű leletek, olyanok, amelyek a megszokottól különböznek, nem egy szociálisan differenciálódott, esetleg idegen nép vagy réteg hagyatéka-e.¹⁴⁸

Amint láttuk, a bronz feltűnésének ideje valóban olyan időpont, amit kronológiai szempontból ki lehet aknázni, de nem lehet figyelmen kívül hagyni elterjedésének körülményeit sem.

Kronológiai szempontból nagy jelentőséget tulajdonítok a hamvasztásos temetkezés elterjedésének. A badeni kultúra még kétféle temetkezést ismer, de a harangalakú edények kultúráján belül is ezt állapíthatjuk meg. Jelenthet ez törzsi különbséget egy olyan népnél, amely még nem asszimilálódott össze, de jelenthet ez szociális különbséget is, ami valószínű magyarázat a szkíták kétféle temetkezésére. A bronzkor kezdetétől fogva a Dunántúlon általános a hamvasztásos temetkezés és valóban alig ismerünk kivételeket. Ezek közé sorolható Gáta, keszthelyi sír, még Magyarád is — azaz Veszprém északi faciese. Minden esetben más és más jelentősége lehet annak, hogy ezen csoportokon belül miért nem vált általánossá olyan időben, amikor különben szinte kivétel nélküli. Továbbá figyelemre méltó, hogy milyen lassan hódít tért a Dunától keletre a hamvasztásos temetkezés szokása. És később megszűnik az urnában való temetkezés és a szórt hamvas temetkezés (Brandschüttungsgrab) lesz általános, az anyagi művelődésjavak azonban lényegileg keveset változnak. Nagy vallási — aminek levetítődését leginkább a sírok mutatják az őskorban — és történelmi események között szoros általában az összefüggés. A Dunántúlon valóban egy nagy műveltségi átállítódásra figyelünk fel a bronzkor elején, ennek bizonyára történelmi háttere van.

A hamvasztásos temetkezés a Dunától keletre csak lassan terjed el. Hogy ez miért késik és azután egyes vidékeken miért lesz általános, a még kielemezendő kérdések közé tartozik.

¹⁴⁸ Hampel: *i. m.* II, 122. — I köt. LXXXVI. és LXXXVII. t.

Az egyes periódusok között — ha ezekhez ragaszkodni akarunk és főleg, ha továbbra is mindenáron fenn akarjuk tartani a négyes beosztást, aminek felszámolására előbb-utóbb úgyszor kerül — nem lehet kiindulni pont, legalább egyedüli, a kerámia változatai, vagy a bronz eszközök típusorozatai, hanem a történelmi események. Így a gátai vándorlás, amelyre több kutató felhívta a figyelmet, valóban történelmi esemény. E vándorlás útját a Duna—Tisza-köz vidékéről leletek alapján követni tudjuk. De fontosabb még, hogy gátai típusú sírokban mongol jellegű koponyák vannak. E nép sajátos műveltségének kielemezése fontos feladata a magyar őskorkutatásnak, hisz legegyszerűbben is ebben a korban tudunk magyarországi mongol elemekről.

A magyar őskorkutatásnak eddig nagy hibája, hogy a keleti kultúrcapcsolatokkal alig törődött valamit. A legtöbb kutató elsősorban a jól ismert nyugati anyaggal igyekezett a magyarországi emlékményt összehasonlítani és így szinte úgy tetszik, mintha minden nyugatról jött volna, holott, — ismervé a népvándorláskor történetét és a magyar középkorét — ez teljesen valószínűtlen. És ha egyszer ismerni fogjuk Keletnek a magyarországi őskor kialakulására és alakulására gyakorolt szerepét, akkor fogunk valóban tisztán látni a magyarországi őstörténelem kérdéseiben.

Több kutatónak feltűnt már, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia és a lausitzi kultúra hagyatéka között milyen sok tárgyi azonosság mutatkozik. Itt nem lehet csupán kereskedelmi kapcsolatokra gondolni.

A kutatókat sokat foglalkoztatja a magyarországi bronzkor vége. Nagyon ingadozó még annak elbírálása, hogy meddig tartott a tulajdonképpeni bronzkor. Talán elfogadható lenne, a bronzkort az illírség térhódításáig számolni, hisz ha kezdetben nem is találunk vas tárgyakat, de a kultúra habitusa valóban lényegesen más, mint a bronzkorié. Valószínű, hogy hazánkban csak a hallstatt kezdetén vagy folyamán (Reinecke kronológiája szerint) léphetett fel hódítóként az illírség, miközben az itteni lakosságot dél felé szorította. Összefügghetnek az illírség térhódításával a régebbi dunántúli bronzleletek és a későbbiek is (Hallstatt B). Keltethetjük a vaskort a bográcsleletek korától, mert ezekkel kapcsolatban tűnnek fel először vasnyomok (Hajduböszörmény, Nyírróhad, Mojgrád, Borév, Szentés, Csíkszentkirály, Máriapócs, Hajdusámson, Egyek-Kendertag, Erdőszentgyörgy). Az ezekkel a leletekkel azonos jellegű Niedzieliska-i leletben több vastárgy is előfordul.¹⁴⁹ A legnagyobb nehézség az, hogy a gyűjtélkes leletekkel egyidejű temetőket és telepeket ezideig alig ismerjük.

Történelmi szempontból kétségtelenül jelentőségük van a kincsleleteknek. A legtöbb eddig talált nem áldozati tárgy, hanem földbe rejtett értéket képvisel. Zavaros időkben ki-ki igyekszik értékeit biztonságba hozni, ez így volt a múltban és van a jelenben is. Nagyszámú éremleletet ismerünk pl. a mohácsi vész idejéből, de tudjuk, hogy hány család értékeit a földbe rejtette a vörös uralom idején, hogy a mostani háborúról ne is be-

¹⁴⁹ Sulimirski T.: *Ein Bronzedeptofund aus Niedzieliska Kr. Przemyslanj, Swiatowit XVIII*, (1936/37), 227—82.

széljünk. A kincsleletek különösen a régibb hallstattkor idején gyakoriak. Egy részük valószínűleg összefüggésbe hozható az illírség térhódításával, későbbiek talán a szkíták és a kelták megjelenésével. Érdekes e szempontból a kincsleletek elterjedése is, amire már felhívtam a figyelmet. De nemcsak a már jelzett értelemben kell nekik fontosságot tulajdonítani, hanem valószínűleg a kincsleletek elterjedésének és a hódítók útvonalának iránya között is kapcsolatok állapíthatók meg. Fontosak a kincsleletek azért is, mert nagyon sokban itáliai eredetű importárúk is szerepelnek és így könnyen juthatunk az itáliai leletek görög kapcsolatai révén abszolút számadatokhoz.

Csupán néhány történelmi eseményre hívtam fel a figyelmet, amelyek alapján — hisz még sokkal több elemezhető ki — egy *történelmileg megalapozott kronológiai rendszert* lehet idővel kidolgozni. A további kutatások fogják megmutatni, melyek voltak azok a történelmi események, amelyek kulturális téren is átalakításokat hoztak maguk után. Aligha fog nehézségekbe ütközni az emléktanyag és az események közötti kapcsolatok megállapítása. Hogy a történelmi események és a kulturális fejlődés között szoros kapcsolatok állottak fenn minden időben — ezt aligha fogja valaki is kétségbe vonni.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította György Lajos

Szerkeszti Szabó T. Attila

Az EME kiadása

11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	1.20
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	2.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantantra-származék irodalmunkban	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év	2.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei	1.50
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50
28. Bíró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	1.50
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50
35. Bíró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedűs-kódexe	1.50
37. Kántor Lajos: Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalkotása érdekében	1.50
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év	1.50
39. Balogh Arthur: A székelv vallási és iskolai önkormányzat	1.50
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50
42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	2.50
43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50
51. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	1.—
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	1.50
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.—
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.—
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	2.50
61. Boros György: Carlyle	1.20
62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században	1.50
63. Bíró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blummann	2.—
64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év	1.50
65. János Elemér: Az irodalomtörténet-írás legújabb irányai	1.50
66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	1.50
71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	5.—
74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	1.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	1.20
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év	2.—
80. Bíró József: Magyar művészet és erdélyi művészet	2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története	2.50
84. Kozsosa Sándor: Históriai ének Bocskay Istvánról	1.20
85. Révész Imre: Méliusz és Kálvin	2.50
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk	2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év	1.20
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszaki sajtótermékek címjegyzéke	2.—
92. János Elemér: Nyelv és társadalom	1.50
94. Jászai Károly: Magyar lutheránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798—1861)	1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év	2.—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egylet nagy jótévedője	2.—
97. Szabó T. Attila: A transzylvan magyar társadalomtudat	1.20
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete	2.—
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága	1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei	2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év	2.—
103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez	4.—
104. Szabó T. Attila: Báborny története és települése (68 képpel)	4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937)	2.—
106. Fábán Béla: Nagykend helynevei	1.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faéplészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazarak	1.20
109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig	2.—
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága	1.20
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év	2.—
113. Domokos Pál Péter: Zemplény János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.)	1.20
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyágának szolgáltatása és adózása (1610—1690)	2.—
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján	1.20
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egylet és az Astra megalakulásában és korai működésében	1.50
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat	1.—
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege	1.20
120. György Lajos: A magyar nábob	1.50
121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma	1.50

122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —	2.—	148. Tavaszy Sándor: A két Apafi fejedelem	2.—
123. Szabó T. Attila: Ujabb adatok és pótlások kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez —	1.50	149. Németh Gyula: Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése — — —	2.50
124. Ady László: Magyarokpus helynevei	2.—	150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori emlékei — — —	3.—
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága — — —	2.50	152. Györffy István: Erdély virágtalan növényei (Cryptogamae) a kutatás jövőjét néző megvilágításában — — —	3.—
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű emlékeink — — —	1.88	153. Balogh Artúr: Erdély nemzetiségi kérdései — — —	1.80
127. Biró Vencel: Gr. Batthyány Ignác (1741—1798). — — —	1.—	154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben — — —	1.50
129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán — — —	4.—	155. György Lajos: A Benigni-könyvtár —	1.—
130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói — — —	2.50	156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése — — —	2.50
131. Palotay Gertrud: Régi erdélyi himzés-minta-rajzok — — —	2.50	157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar országgyűlés előtt —	2.—
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana —	2.—	158. Vita Zsigmond: A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században — — —	1.50
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai	2.—	159. Palotay Gertrud—Szabó T. Attila: Mezőségi magyar himzések (137 képpel) —	12.—
135. Kristófi György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig — — —	2.—	160. Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt —	2.50
136. Balogh Odön: Néprajzi jegyzetek a csügségi magyarokról — — —	2.50	161. Borbély Andor: Erdélyi városok képeskönyve (22 képpel) — — —	8.—
137. Debreczeni László: Szélgjegyzetek egy népművészetünkről szóló munkához —	2.—	162. Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései (16 képpel) — — —	3.—
138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei —	3.—	163. Cs. Bogáts Dénes: Háromszéki oklevél-szójegyzék — — —	12.—
139. Mikó Imre: A törvényhozói összeférhetetlenség — — —	2.—	164. Kristófi György: Fadrusz Mátyás királya és Vörösmarty Szép Ilonkája —	1.50
140. Biró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben — — —	1.50	165. Ferenczi István: Csikkarcfalvi régiségek	1.50
141. Entz Géza: A dési református templom	2.50	166. Herepei János: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövele előtt —	2.50
142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító — — —	1.—	167. László Gyula: Erdély településtörténetének vázlatja Szent István koráig —	3.—
143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok	5.—	168. Nagy Jenő: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón — — —	2.—
144. Nagy Géza: Társadalmi ellenlétek a régi erdélyi református egyházban — — —	1.50	169. Mozsolics Amália: A magyarországi bronzkor kronológiájáról — — —	4.—
145. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése —	2.50	170. Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium újúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén — —	2.50
146. Kelemen Lajos: Radnótfája története —	1.—		
147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága — — —	2.—		

Megrendelhető a kiadóhivatalban: Kolozsvár, Király-u. 14.

A felsorolásból kihagyott számok elfogytak.